

Aytmatov'un Eserlerinde Sovyet Eğitim Sisteminin Üç Hâli: Aydınlanma, İşlevsizleşme ve Mankurtlaştırma

Cevat ÖZYURT¹

Öz

Cengiz Aytmatov, eserlerinde yaşadığı toplumu ve dünyayı bütüncül olarak yansıtan, önemli toplumsal sorunlar ve imkânlar üzerinde farkındalık oluşturan edebiyatçılarıdır. Sovyet döneminde aile, din, ekonomik ilişkiler, kültürel kimlik, insan-doğa ilişkisi gibi toplumsal alanlarda gördüğü imkânları ve sorunları insan unsuruyla ilişkilendirerek, dikkatleri mevcut kurumsal eğitim sisteminin durumu ve hedeflerine çeker. Bu makalede Aytmatov'un eserlerinde Sovyet Dönemi eğitim sisteminin yansımaları bütüncül olarak analiz edilecektir. O, *İlk Öğretmenim* hikâyesinde görüldüğü gibi, bir dönem Sovyet ideolojisi ve eğitim sistemini aydınlanmacı bağlama yerleştirip desteklemiştir. *Beyaz Gemi* romanında ise Sovyet eğitim sistemini bir boş gösteren olarak sunar; okul, romanın önemli konularından biri olmasına rağmen, okuyucu burada nasıl bir eğitim verildiğini bilemez. *Gün Olur Asra Bedel* ve *Cengiz Han'a Küsen Bulut* romanlarında, mankurtlaşma kavramı geliştirilerek, eğitim sisteminin ahlâkî ve kültürel değerler alanında yaptığı yıkıma odaklanılmıştır. Bu tespitler çerçevesinde Aytmatov'un Sovyet eğitim sistemine bakışını pozitif, nötr ve negatif yönelimlerle veya aydınlanma, işlevsizleşme, mankurtlaşma kavramlarıyla açıklanan üç döneme ayırmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, Edebiyat Sosyolojisi, Eğitim Sosyolojisi, Sovyet Döneminde Eğitim, Mankurtlaşma

Three States of the Soviet Education System in Aitmatov's Works: Enlightenment, Dysfunctionalization and Mankurtization

Abstract

Chingiz Aitmatov is one of the literary figures who reflects the society and the world in which he lived holistically in his works. He increases awareness on important social issues and opportunities. By associating the opportunities and issues he encounters in social areas such as family, religion, economic relations, cultural identity, human-nature relations with the human element in the Soviet-era, he draws attention to the status and goals of the current institutional education system. In this article, the reflections of the Soviet-era education system in Aitmatov's works will be analyzed comprehensively. As seen in the story *The First Teacher*, for a period of time, he supported the Soviet ideology and education system by portraying it in an enlightenment context. In the novel *The White Ship*, he presents the Soviet education system as a blank signifier; although the school is one of the principal subjects of the novel, the reader does not know what kind of education is provided there. In the novels *The Day Last More Than a Hundred Years* and *The Cloud* that offended Genghis Khan, the concept of "mankurt" is developed. He also focuses on the destruction of the education system in terms of moral and cultural values. Within the scope of these themes, it is possible to categorize Aitmatov's view of the Soviet education system in three periods that can be characterized as positive, neutral and negative perspectives. Alternatively, his work is shaped by the concepts of enlightenment, dysfunction and Mankurtization.

Keywords: Cengiz Aitmatov, Sociology of Literature, Education in the Soviet Era, Sociology of Education, Mankurtization


Atf İçin / Please Cite As:

Özyurt, C. (2024). Aytmatov'un eserlerinde sovyet eğitim sisteminin üç hâli: Aydınlanma, işlevsizleşme ve mankurtlaştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(2), 646-664. doi:10.33206/mjss.1392118

Geliş Tarihi / Received Date: 16.11.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 19.12.2023

¹ Prof. Dr. - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi ve Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, ozyurtcevat@gmail.com,

 ORCID ID: 0000-0002-1818-6312

Giriş

Kırgız-Sovyet edebiyatçı Cengiz Aytmatov, eserlerinde yaşadığı çağın ve toplumun temel sorunlarını konu edinerek, okuyucusunu bilinçli bir yaşama sevk etme amacı güder. Ona göre edebiyat, bireysel gelişimin, toplumda ve dünyada olan biteni anlamının, yüksek etik ilkelere bağlı kalmanın (insanlaşmanın) bir aracı olarak eğitici bir işleve sahip olmalıdır. O, 1960'ların ortalarından itibaren kültürel yabancılaşma, kültürel kimlik-insanî değerler dikotomisi, bürokratikleşme, totaliterleşme, merkezî planlama, bencilleşme, ailenin parçalanması, madde bağımlılığı, tüketim kültürü, popüler kültür, mekanikleşme, ekolojik kriz, nükleer tehdit, küresel adaletsizlik, piyasa ekonomisi, yapay zekâ gibi her biri diğlerinden önemli güncel sorunlara odaklanır. Böylece, geleceğin insanî ve demokratik toplumunu inşa edecek kurucu değerleri ortaya çıkarmayı ve yaymayı yazarlık misyonunun eksenine yerleştirir. İnsanî toplumu kurmak için bir ütopyaya veya sihirli formüllere sahip değildir. Eserlerinde okuyucusuna dikte edeceği bir doğrular, dogmalar ve ödevler listesi yer almaz. Bireysel, toplumsal ve evrensel sorunların tespitinde ve bu sorunlara çözüm bulmada okuyucuya rehberlik etmeye çalışır. Geleneği, moderniteyi, siyasî ideolojileri ne fanatik biçimde savunur ne de bunlara karşı radikal reddiyeci bir tutum geliştirir. Ona göre, insanın tarih boyunca doğa ve toplumla kurduğu ilişkiden doğan deneyimini (geleneği) ve bu deneyimin ürünlerini (toplumsal kurumları) ideolojik hayâller (ütopyalar) uğruna reddetmek, yâni insanlaşma tarihini sıfırdan başlatmak büyük krizlere dâvetiye yazmak demektir.

Nesilden nesle aktarılan kültür(ler) ve tarih bilinci, insanlığı büyük krizlere karşı koruyucu kalkanlardır. Bu nedenle Aytmatov'a göre eğitimin asıl amacı, geçmişin bilgisi ile modern bilginin, yerel bilgi ile evrensel bilginin uyumlu hâle getirilmesi olmalıdır. O, hem evrenseli reddeden yerellik anlayışını hem de yereli reddeden evrensellik anlayışını yanlış bulur. Kültürel kimliğe her yönelim faşizm olmadığı gibi, her evrensellik söylemi de faşizmden veya totalitarizmden arınmış değildir. Toplumlar dışarıya açık olarak kendi kültürünü korumalı, tarih bilinci sağlıklı bir değişime ve gelişmeye rehberlik edecek enerji ve dinamizme sahip olmalıdır (Aytmatov, 2019e: 17, 34, 52, 62; Aytmatov and Jaggi, 1990: 197). Modern dünyadaki ve özellikle Sovyetler Birliği'ndeki eğitim sistemini çıkarıcı, gelecek odaklı ve ideolojik bulan Aytmatov, kurumsal eğitimde ihmal edilmiş olan öz kültürün ve insanî değerlerin öğretilmesinde aile içi eğitimin önemini *Beyaz Gemi*, *Gün Olur Asra Bedel* ve *Cengiz Han'a Küsen Bulut* eserlerinde göstermeye çalışmıştır. Yazar bu üç eserde ailenin yeni kuşakları ideolojik saldırılardan koruma yükümlülüğüne ve imkânına dikkat çeker (Aytmatov ve Şahanov, 1998: 137).

Yukarıda genel çerçevesini çizdiğimiz Aytmatov'un eğitim paradigması, onun yazım serüveninin belli aşamasında ortaya çıkar ve giderek olgunlaşarak detayları daha belirgin hâle gelir. Eğitim konusunu kapsamlı biçimde ilk defa ele aldığı *İlk Öğretmenim* hikâyesinde Sovyet eğitim ideolojisini onaylayan bir bakış açısı hâkimdir (Aytmatov and Jaggi, 1990: 197). 1966'da yayınlanan *Elveda Gülsarı* romanında Sovyet eğitim sistemine yönelik eleştirilerinin ilk örneklerini buluruz. 1970'te yayınlanan *Beyaz Gemi*'de ilkökul çağındaki çocuk, değerler eğitimini okuldan değil dedesinden alır ve kültürel kimliğiyle ilgili her şeyi dedesinden öğrenir (Özyurt, 2022). Burada okulun insanlaşmanın, olgunlaşmanın ve ahlâkî gelişimin bir aracı değil, çocuğun sıradan/gündelik bir etkinliği olarak verilmesi dikkat çekicidir. Ancak doğrudan bir okul eleştirisi yoktur. *Gün olur Asra Bedel* ve *Cengiz Han'a Küsen Bulut* romanlarında ise Sovyet eğitim sistemi —özellikle de tarım emekçilerinin ve kırsal kesimde çalışanların çocuklarının gittiği yatılı okullar— daha açık biçimde eleştiri konusu edilir: Totaliter sistemin ideolojik bir aygıtı olan okul, kültürleri ve insanlığı tahrip eden mankurtlar yetiştirmektedir.

Modern toplumlarda kurumsallaşmış genel eğitim, devletlerin tekelinde yürütülür (Gellner, 1992: 71-2; Özyurt, 2017: vi, 5). Sosyalleşmenin ve meşrulaştırmanın en yaygın kurumu olan okulun birincil amacı, Pierre Bourdieu'e göre (2015: 144), toplumun yeniden üretimini sağlamaktır. Devletin kurumsal eğitim tekeline sahip olması, onun "yapay kültür"ü yayma kapasitesini artırır (Bourdieu, 2015: 195). Bu kapasiteyi hem ulus-devletler hem de sosyalist devletler başarılı biçimde kullanmak istemişlerdir. Kurumsal eğitim aracılığıyla yeniden üretim, Bourdieu literatüründe öncelikle sosyal tabakaların yeniden üretimi anlamına gelirken, Louis Althusser analizini daha çok kapitalist toplumların bütüncül bir yapı olarak varlığını nasıl devam ettirdiğini anlamaya yönelmiştir. Düşünce tarihi içinde hem Bourdieu hem de Althusser "yeni Marksistler" kategorisinde değerlendirilir. Onlar, kapitalist toplum çözümlerine katkı sunmuş olsalar da yirminci yüzyıl reel sosyalizmini analiz konusu etmemişlerdir. Hattâ Althusser'in reel sosyalizme yönelik analizleri istihza ile karşılaşması dikkat çeker. Ona göre, sosyalist ülkelerin, insan özgürlüklerini baskılayan ve her şeyi kontrol/gözetim altında tutan bir toplum olduğu imajı, bir "siyasal-bilimsel kurgu"dur (Althusser, 2003: 84).

Yine de biz Althusser'in kapitalist toplum için geliştirdiği çözümlemenin sosyalist toplumlara uyarlanabilir olduğunu görürüz. Althusser, devletlerin varlığını "baskı aygıtı" (hükümet) ve "ideolojik aygıtlar" (kilise, parti, sendika, aile, okul, medya, vb.) aracılığıyla yürüttüğünü belirtir. Devletin baskı aygıtı olan hükümet kamu alanında bulunur, devletin ideolojik aygıtlarının çoğu ise özeldir (Althusser, 2003: 169). Devletler, özel alandaki ideolojik aygıtlar üzerindeki etkisini "hafifletilmiş, gizlenmiş, simgeselleşmiş" baskı kullanarak devam ettirmektedir. Bu durumda ideoloji, devletin dolaylı/örtülü baskı (Bourdieu'nün ifadesiyle sembolik şiddet) kullandığı alanı oluşturur. Devlet dinî kurumlar, eğitim kurumları, toplumsal dışlama ve ödüllendirme mekanizmaları gibi "uygun yöntemlerle, yalnız kendi çobanlarını değil, sürülerini de yola getirir" (Althusser, 2003: 170). Aytmatov, Althusser'in kuramının ötesinde bir şeyler söyler okuyucuya. Aytmatov'un tespitlerini Althusser'in terminolojisine dönüştürsek; okuyucu, ailenin ve dinin eğitim alanındaki rolünün azaltıldığı, okulların devletin ideolojik aygıtı hâline getirildiği, devletin ise tekelsiz siyasi parti ile özdeşleştiği totaliter sistemlerde devletin baskı aygıtı ile devletin ideolojik aygıtı arasında hiçbir fark kalmadığını görürüz.

Bourdieu'ye göre devlet, sadece egemen sınıfın kendi çıkarlarını koruduğu bir üst yapı olarak değil "toplumsal dünyayı belli yapılara göre teşekkül ettiren bir mercîdir". Devlet hem toplumsal düzeni hem de bireylerin düşüncelerini yapılandırır. Devlet toplumun üstünde değildir, aksine "toplumsal dünyaya nakşolmuş"tur (Bourdieu, 1995: 223-4). Toplumsal olan her şeyin devlet tarafından planlandığını ve güdümlendiğini savunan bu anlayışın, bireyler, gruplar, topluluklar, sivil toplum kuruluşları gibi unsurların toplumsal özne olma imkânını yok sayması ilginçtir (Koch, 2022: 3).

Althusser ve Bourdieu'nün mevcut eğitim-devlet ilişkisini analizleri, okuyucuyu yapısal unsurlar hakkında mâlûmât sahibi kılar. Ancak her iki eleştiri de negatif niteliklidir, yani sadece neyin yanlış olduğunu gösterir. Bu durum, ne yapılması gerektiği konusunda bir fikir vermedikleri için, okuyucuyu ya Althusser'de olduğu gibi umutsuzluğa ya da Bourdieu'de olduğu gibi bilmişliğe yönlendirir.

Ivan Illich (2013: 23), modernitede okulların iki özelliğine dikkat çeker: Birincisi, okulun yoksul insanlar için bir "kurtuluş vaadi" sunmasıdır. İkincisi ise okulun meşrû hayatın sınırlarını çiziyor olmasıdır. Devletin, kendi geleceklerini düşünmeyen vatandaşlara gerektiğinde zor kullanarak okullaşmayı sağlaması, bireylerin eğitim konusunda devletten bağımsız olarak herhangi bir eylemde bulunmasını sakıncalı hâle getirir (Illich, 2013: 15, 21, 23). Okulların yoksullar için vaat ettiği kurtuluşu getiremediğini, dahası okulların insan yeteneklerini sığlaştırdığını gözlemleyen Illich, "okulsuz toplum" çağrısı yaparak alternatif eğitim imkânı arayışında bulunur. Aytmatov da, Sovyet eğitim sisteminin ailesine ve kültürüne yabancılaşan bireyler yetiştirdiğini gördüğünde, aile içi eğitimin ve sözlü kültür aracılığıyla eğitimin imkânlarını aramaya başlamıştır.

İlk Öğretmenim: Aydınlanma Olarak Eğitim

Aytmatov'un 1962 yılında yayınlanan *İlk Öğretmenim* hikâyesi, Sovyet Kırgızistan'ında eğitim aracılığıyla yeni insanı ve yeni toplumu kurmanın anlatısıdır. Hikâye Sovyet yönetiminin kuruluş sürecinde Talas'a bağlı Kurkuru köyündeki çocukların modern eğitim kurumlarıyla ilk tanışmalarını konu edinir. Parti Gençlik Kolu (komsomol) üyesi Düyşen, 1923 yılında köy okulunu kurmak ve öğretmenlik yapmak için görevlendirilmiştir. Her şey, üzerinde eski bir asker parkası olan Düyşen'in elinde parti buyruğuyla bu köye varmasıyla başlar. Uzun yıllar süren iç savaşlarda asker olarak görev yapan genç parti üyesi, herhangi bir pedagojik formasyona sahip değildir; okuma-yazmayı askerde öğrenmiştir. Uzun boylu, iri kemikli ve sert bakışlı Düyşen, okulun kuruluş sürecinde köylülerden talep ettiği yardımı elde edemez. Köylülerle kurmaya çalıştığı diyalog başarılı olamayınca, ancak Parti'nin soğuk buyruğunu sert biçimde okuyarak köylüleri çocuklarını okula göndermeye iknâ edebilir. Köylüler böylece yeni düzende çocukların asıl vesayetinin kendilerine değil sosyalist devlete ait olduğunu öğrenmiş olur.

Aytmatov'un *İlk Öğretmenim* hikâyesi, devrim mitolojisi oluşturan edebî metinler arasında yer alır. Sovyet toplumunun kuruluş sürecinde Komsomol üyesi gençler, imkânsızlıklar içinde büyük özverilerde bulunarak birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da mucizeler yaratmıştır. Hikâyedeki Düyşen öğretmen de bu mucizeleri yaratan idealist efsanevî kahramanlardan biridir: Köyde terk edilmiş bir tavlayı onarıp okula dönüştürmüştür. Okula benzer yanı olmasa da Düyşen buraya okul adını verir, çocukları burada okutur. Devrimci gençlerin başına buyruk olduğu ve her aklına geleni yaptığı (Aytmatov, 2021: 11), kararlılık ve fedakârlıkla yeni toplumu inşa ettiği bir dönemdir bu.

Devrimci Düyşen, yaşam döngüleri içinde okulun yeri olmayan köylülere değişen eğitim paradigması hakkında çok az şey söyleyebilir. Köylüler, "Eskiden çocukları hocalar okuturdu" diye itiraz ettiğinde o,

zamanın diliyle cevap verir; eskinin dinî eğitimi yerini seküler eğitime bırakmıştır (Aytmatov, 2021: 20). Artık okulun ve eğitimin masraflarını devlet karşıladığı için, sadece zengin çocuklarının okuma imkânı bulduğu günler gerilerde kalmıştır: Okul, parasız olduğu gibi zorunlu hâle gelmiştir.

Köyde inatçılığıyla bilinen Satımkul, diğer köylülerin düşüncelerine de tercümanlık eder: “Eski çağlardan beri köylüyüz biz; çapamızla çalışır, karnımızı doyururuz. Çocuklarımız da aynı işle geçineceklerine göre okul onların neyine. Okumak bizim gibi halkın değil, bizi yöneteceklerin işine yarar”. O, sert devrimci eylemlerden kendini savunmak için kıvrak zekâsıyla devrimci ilkeleri hatırlatır. “İstemezsek zorla mı okutacaksınız yoksa. Geçti o dönemler, ağam. Özgürüz şimdi, istediğimiz gibi yaşıyoruz.” diyerek devrimin özgürlük ideali ile eğitimin ebeveynlerin rızasına gerek duyulmayacak biçimde zorunlu olması arasındaki çelişkiye dikkat çekmek istediğinde, Sosyalist devletin sert yüzüyle karşılaşır. Köylüler, her şeyini sınıflı toplumu sona erdiren Sovyet devrimine borçludur, öyleyse özgürlük söylemleriyle devrimci hedeflere ulaşma çabalarının önünde engel olmaya cüret göstermemelidirler:

“Düşen’in kan beynine sıçramıştı. Titreyen parmaklarıyla kaputunun koççalarını yurtarçasına açtı, ceketinin cebinden dörde katlanmış bir kâğıt çıkardı. Sonra kâğıdı açarak başının üstüne kaldırdı. Demek, çocuklarımızın okula gönderileceğini bildiren, Sovyet yönetiminin mührünü taşıyan şu kâğıda karşı çıkıyorsunuz, öyle mi? Toprağı, suyu, özgürlüğü kim verdi size? Sovyet yasalarına karşı koyacak varsa çıksın ortaya’... Herkes başını önüne eğmişti” (Aytmatov, 2021: 21).

Sovyet devletin veya Düşen’in sertliği, sadece çocukların değil, köylülerin de vesayet altında olduğunu göstermektedir. Düşen’e göre, köylüler, kendileri için doğru olanın ne olduğunu, insanca yaşamının ne anlama geldiğini bilemeyen karanlıkta bırakılmış câhil insanlardır: “Bizler yoksul insanlar, bizi hep küçük görmüşler. Bugüne değin karanlıkta yaşamışız. Ama şimdi Sovyet yönetimi ışığı görmemizi istiyor, okumayı yazmayı öğrenmemizi istiyor” (Aytmatov, 2021: 21-2). Eğitim sorunu ilerici-gerici dikotomisi ekseninde ortaya konulduğunda, Düşen’in sesi tarihsel gerçekliği ve zamanın ruhunu yansıtan üst bir sese dönüşür. Diyaloga gerek duyulmaz. Köylüler değişim talebinde bulunan devrimci özneler değil, devrimci kadro tarafından gerekirse zorla oradan kurtarılmalı gereken ceahlet bataklığının kurbanları durumundadır.

Nihayetinde köylüler okulun kuruluşuna yardım etmeye iknâ olmaz, ancak çocuklarını okula göndermelerini isteyen Sovyet buyruğunu çaresizce kabûl ederler. Düşen’in elindeki mühürlü kâğıt, çocukları okula çağırırken tek dayanağıdır (Aytmatov, 2021: 22-4). Köylülerden en büyük direnci, Altınay’ın yengesi gösterir. Anne ve babası öldüğü için Altınay amcasının evinde yaşamaktadır. Yenge, Düşen’e sert çıkıp, “Senin yasalarla işim yok benim. Burada benim yasalarım geçer” dese de; amcası, Altınay’ın okula gitmesine râzı olur ve karısını susturur (Aytmatov, 2021: 30). On dört yaşındaki Altınay’ın ev işlerine yardım etmek yerine vaktini okulda geçirmesi yengenin aklının kabûl edeceği bir şey değildir. Yengenin görünürdeki bu suskunluğu, birkaç ay sonra Altınay için bir trajedi doğuracaktır.

Sovyet eğitim sistemi köylülere beklenen özgürlüğü getirmese de çocuklar ve yeni kuşaklar kendilerini, aile baskısından, yerel ve geleneksel sınırlamalardan özgürleşmiş hisseder. Altınay da okulun kendisi için gelecek mutlulukların kapısını açacağını düşünmeye başlamıştır (Aytmatov, 2021: 26-7). Sovyet rejimi ile çocuklar arasında bağ oluşturan okul, hem rejimin hem de çocukların geleceğinin güvencesi demektir (Aytmatov, 2021: 46). Kurkuru köyünde eğitim süreci alenacele ve imkânsızlıklar içinde başlar, ancak ne çocuklar ne de öğretmen Düşen bu durumu sorun edinmez. Çocuklar ileride geniş pencereleri olan büyük bir okul binâsında eğitim imkânı bulacakları inancıyla (Aytmatov, 2021: 32), Düşen’in derme çatma okulunda eğitim görmekten mutludur. Altınay, okulun ilk gününü şöyle tasvir eder:

“Okula gidişimizin birinci günü öğretmen bizı yere serilmiş safların üzerine oturttu, elimize birer defter, birer kalem birer de tahta tutuşturdu. Yazarken kolaylık olsun diye tahtaları dizlerimizin üzerine koyun’ [dedi]. Sonra duvara çakılmış bir resmi, bir Rus’un resmini gösterdi. ‘Bu, Lenin’dir!’ dedi... [Lenin’in] yumuşak yüreğimizi ısıtan bakışları; ‘Çocuklar, bilerseniz sizleri ne aydınlık günler bekliyor’ der gibiydi. O sessiz ders saatlerinde onun gerçekten beni düşündüğünü kurardım” (Aytmatov, 2021: 31).

İlk Öğretmenim hikâyesinde iki anlatıcı vardır. Birincisi, Altınay’dır. İkinci anlatıcı ise Kurkuru köyünde Düşen’in öğretmenliği bıraktığı ve yeni okul yapıldığı zamanlarda okumuş olan ressamdır. Altınay, Düşen öğretmen efsanesinin birincil kaynağıdır; ressam ise duyularını aktarır. Altınay’ın anlattıklarına göre ne Kurkuru köyündeki okul bir okula benzemekte ne de Düşen öğretmen bir öğretmene benzemektedir. Düşen’in elinde ne bir ders kitabı ne de bir alfabe bulunmaktadır, kendi okuması da pek akıcı değildir. Ama Düşen, fedakârlığıyla köyde mucize niteliğinde büyük bir iş başarmış; sezgiyle verdiği

derslerle, “yedi göbekten ataları bilgisiz olan” ve hiç köylerinden çıkmamış Kırgız çocuklara “yeni bir dünya”nın kapılarını açmıştır (Aytmatov, 2021: 32). Burada geleneksel toplumdan modern topluma veya parçalı toplumdan bütünlük topluma geçişte okulun sosyalleştirici rolünün ön plana çıkarıldığı görülür. Yerel ve tarihsel olanı dışlamak, yeni ve bütünlük olmuş olanı idealleştirmek okulun ana işlevleri arasındadır.

Düşen'in kapılarını açtığı yeni dünyada Lenin, çocuklara anne ve babalarından daha yakındır. Düşen, Lenin'den bahsederken bir efsane kahramanından bahseder gibi heyecanlanır. Kırgız çocukları ise hayattaki yeni rehberlerini bulmuş gibi hisseder. “Alfabeyi az buçuk sökmeye başlayınca ‘ana’, ‘baba’ yazmadan önce ‘Lenin’ yazmayı öğrendik. ‘Ağa’, ‘ırgat’, ‘Sovyetler’ kelimeleri bizim siyasal kavramlarımızın tümüydü”. ‘Devrim’ kelimesi ve devrimci mücadele öncelikle öğrenilmesi gereken şeyler arasında yer alır. Bu arada siyasal sosyalleşmenin bir gereği olarak devrim karşıtlarının kimler olduğu ve neden devrime karşı oldukları da anlatılarak, çocuklara sınıfsal devrimci bilinç kazandırılır (Aytmatov, 2021: 33). Düşen, öğrencileri için özellikle de Altınay için tek bilgi kaynağı ve bilgi otoritesidir: “Öğretmenimin söylediği her söz, yazdığı her harf kutsal şeylermiş gibi hemen zihnimde yer ederdi... Benim için yeryüzünde Düşen'den daha akıllı, daha bilgili insan yoktu” (Aytmatov, 2021: 34).

Elbette Lenin'in yeri başkadır. Çocukların tanklık ettiği yenilikler Lenin sayesinde gerçekleşebilmektedir. Lenin öldüğünde Düşen öğretmen ve öğrenciler saygı duruşuyla onu anarlar. Altınay duvardaki Lenin resminin öğrencilere baktığını ve “Çocuklar, bilerseniz, ne aydınlık günler bekliyor sizi” dediğini hisseder (Aytmatov, 2021: 39).

Düşen'in okulu çocuklara (özellikle de kız çocuklarına) özgürlük getirir. Okuyan kızlar küçük yaşta evlenmeme, bir adamın ikinci veya üçüncü karısı olmama konusunda bilinçlenmektedir. Ancak devrim, kırsal alanlarda hâlâ var olan “kara ruhlu” insanların kalıntılarıyla uğraşmak zorundadır. Altınay'ın yengesi de bu kara ruhlu insanlardan biridir. Yenge, Altınay'ı dağlarda hayvancılık yapan feodal dönemin son kalıntılarından olan bir akrabasına verir. Ağzı daima içki kokan, kırmızı yüzlü ve kütük gibi iri olan bu adam tam bir kötülük sembolüdür (Aytmatov, 2021: 50). Bir gün yakınlarıyla birlikte okulu basıp, Altınay'ı kaçıtır. Karşı koymak isteyen Düşen'i döverler ve kolunu kırarlar. Altınay on beş yaşında ruhsuz bir feodal beyin ikinci karısı olmuştur (Aytmatov, 2021: 50). Düşen'in ilçeye gidip oradan kolluk kuvvetleriyle dönmesi üç gün alır. Devrimci öğretmen Altınay'ı kirletilmekten kurtaramamıştır, ancak dağlardaki Kırgız çadırında bir ömür boyu kaderine küskün yaşamasının önüne geçebilmiştir.

Düşen, yanındaki kolluk kuvvetleriyle birlikte kırmızı yüzlü feodalizm kalıntısı adamın çadırına vardığında, bir çağ sona erer. “Düşen'in başı sargılar içindeydi, bir kolu askıya alınmıştı. Çadıra yaklaşınca atından atladı, kapıyı bir tekmede kırarak kırmızı suratlının üstündeki örtüleri fırlatıp attı. ‘Kalk’ diye bağırdı. ‘Namussuz herif! Çekeceklerin var elimden! Hadi düş yola... Onu körpe bir ot çiğner gibi ezdiğini sanıyorsan yanıyorsun. Senin çağın çoktan geçti, şimdi onunkisi başlıyor” (Aytmatov, 2021: 61). Altınay, Sovyet coğrafyasında feodal beylerin köleleştirmeye çalıştığı son kadının kendisi olduğu düşünür. Onun kaderinin değişmesi, Kırgız kadınlarının kaderinin değişmesi demektir.

“Kuma! Bu sözcükten tiksiniyorum. Hangi karanlık çağda, kim düşünmüştü bu iğrenç sözcük? Rubuyla, gövdesiyle köle olan ikinci kadının durumundan daha aşağılık ne olabilirdi. Ey mutsuz kadınlar! Ey, insanlık onurunu yitirmiş, aşağılanmış, sefilce yaşamış kadınların ruhları, kalkın mezarınızdan! Kalkın ey acı çekmiş zavallılar, o çağların karanlığı sizinle birlikte silkinsin! Yazgısı sizinle aynı olan son kuma söylüyor bunu” (Aytmatov, 2021: 59).

Yaşanan olaylar Altınay'ın köyde okumasını imkânsızlaştırmıştır. Düşen öğretmen yetkililerle irtibata geçerek onu okumak için büyük kente gönderir. Köylüler de okulun ve Düşen öğretmenin kendilerinin ve çocuklarının geleceği için bir imkân oluşturduğunu nihâyet anlamışlardır. Aytmatov köylülerin değişen düşüncelerine okulun açılmasına en fazla itirazda bulunmuş olan inatçı Satımkul'un ağzından aktarır: Satımkul, “Hadi, yolun açık olsun kızım. Çekinmeden git. Düşen öğretmenin öğütlerini tutarsan aradığını bulursun. Biraz geç oldu ama eğriyi doğruyu biz de anlamaya başladık” sözleriyle uğurlar Altınay'ı (Aytmatov, 2021: 64).

On beş yaşında ilkokul birinci sınıf öğrencisi olan Altınay, o güne kadar yaşadığı köyden eğitime devam etmek için ayrılır. O zamana kadar birbirlerine karşı çelişkili duygular beslemiş olan ancak bu duyguları bastıran iki gencin ayrılık vakti gelmiştir. Ayrılırken Düşen duygularını ortaya koysa da, devrimci idealizmin sesi burada da hâkimdir: “Altınay, seni yanımdan hiç ayırmak istemezdim ama biliyorum, hakkım yok buna. Okumalısın sen. Benim fazla okumuşluğum yok. En iyisi, buradan gitmen” (Aytmatov, 2021: 64-5). Gençler, bencil duygularla değil toplumsal ideallerle hareket etmektedir. Aşk veya adı her ne

ise o duygular, devrimci ve toplumcu idealler için bastırılmakta veya ötelenmektedir. Altınay, mutluluğu, ilk öğretmeninin ifade ettiği gibi aşkta değil “bilim yolunda” yolunda bulacaktır (Aytmatov, 2021: 53). O, bir felsefe profesörü, başarılı bir bilim kadını olmasına rağmen, eğitim sürecinin onu Düşen’den ayırdığını düşündüğünde içinde hep bir burukluk hissederek (İbraimov, 2018: 61).

Altınay, Düşen’in anlattığı büyük şehirlerde geniş pencerele okullarda okur. İşçi üniversitesini bitirir ve bilimsel çalışmalar için Moskova’ya gider. Düşen öğretmene verdiği sözü hatırlayarak öğrenim yılları boyunca karşılaştığı güçlüklerin üstesinden gelir (Aytmatov, 2021: 66). Oradaki anıları iyi olmadığı için köyle ilişkisini tamamen keser (Aytmatov, 2021: 72). Düşen öğretmenini ise unutamaz. Yıllar sonra ona bir mektup yazar ve cevap alamaz. Düşen öğretmen II. Dünya Savaşı’na katılınca, Altınay onun izini kaybeder ve başka biriyle evlenir. Louis Aragon’un “dünyanın en güzel aşk hikâyesi” olarak adlandırdığı *Cemile*’nin yazarı Aytmatov, *İlk Öğretmenim* eserinin arka planında da platonik bir aşk hikâyesi anlatmıştır.

Aytmatov, *İlk Öğretmenim* hikâyesini sosyalist gerçekçi bir edebiyat anlayışıyla kaleme almıştır. Devrimci ilkeleri, devrimcileri, devrim pratiklerini idealleştirerek anlatmıştır. Düşen’in Kurkuru köyünde kurduğu okul çocuklar için bir mucize gerçeķleřtirmiřtir. En önemli mucize Kurkuru köylülerinin gurur duyduğu Profesör Altınay’ın başarılı eğitim hikâyesidir. Bu mucizelerin değerinin bilinmemesi ve köylülerin Düşen öğretmene vefa borçlu olduklarını unutmış olmaları, hikâyenin ana konusunu oluşturur (İbraimov, 2018: 63).

Yazarın amacı, Düşen öğretmenin hikâyesini kurucu bir Sovyet efsanesine dönüştürmektir. Bu köyde doğmuş ve okumuş olan sonraki kuşaklardan olan hikâyenin ikinci anlatıcısı ressam, Düşen’in okulundan tarihin sayfalarına gömülmüş bir efsane gibi bahseder:

“Anlatılanlara göre bu tepede bir zamanlar bir okul varmış. Bir izini bile görmedik bu okulun. Çocukluğumda birçok kez yakıntısını bulmak için sağı solu bir hayli dolaşmışım, ama elime bir şey geçmemişti. Sonraları çiplak bir tepenin Düşen’in Okulu adını alması bana tuhaf görünmeye başladı...” (Aytmatov, 2021: 11).

Ressam, Düşen’in Okulu olarak anılan tepede iki büyük kavak ağacını hatırlar. Bu kavakları Düşen Öğretmen ile Altınay birlikte dikmişlerdir. “Kurkuru’ya hangi yönden yaklaşırsanız yaklaşın, yükseğe dikilmiş iki deniz feneri gibi önce bu kavakları görürsünüz” (Aytmatov, 2021: 8). Kurkuru köyünün çocukları, bu kavaklara tırmanıp dünyanın ne kadar büyük olduğunu anladıklarında başları döner. Onların bu yeni dünyada gördükleri huzur ve aydınlıktır:

“[B]üyüklü bir değnekle dokunmuşçasına, önümüzde şaşırtıcı bir sessizlik ve ışık dünyası açıldı... Rüzgârın yersel olmayan sesine kulak kabartırdık, yapraklar ağız birliği etmişçasına, mavi ufuklarda gizlenmiş diş ülkeleri üzerine gizli gizli fışuldaşırlarda esen yellere karşı... Uzak ülkeleri gözümün önüne getirmeye çalışırdım” (Aytmatov, 2021: 10).

Ressam, son resminde Düşen’in Okulu denilen tepeyi tüm hakikâtiyle yansıtabilmenin sorumluluğuyla, heyecanlı ve huzursuzdur. Düşen öğretmen ve Altınay’ın diktiği iki kavak ötelere, uygarlığı, modernliği ve evrenselliği imgeler. Bu resimde mutlaka olması gereken detay tepedeki iki kavağın dikiliş anı olsa gerek. O ânı, Altınay şöyle anlatmıştır:

“... ‘Seninle iyi bir iş yapacağız, Altınay. Bu iki kavak fidanını senin için getirdim. Hadi, birlikte dikelim onları. Bu fidanlar boy attıkça sen de büyüyüp serpileceksin, sonunda iyi bir insan olacaksın. Duygulu, akıllı bir kızısın. Senin değerli bir bilgini olacağına inanıyorum... Benim ışık saçan yıldızım; dilerim, mutluluğun bilim yolunda olur...’ Düşen’in duygularının coşkunluğu, yüceliği o anda beni o denli etkilemişti ki... Ona dıyduğum hayranlıktan yüzüne bakamaz olmuştum. Yüzündeki iç açıcı aydınlığı, bakışlarındaki yumuşaklığı yeni görmüş gibiydim” (Aytmatov, 2021: 53).

Aytmatov’un Düşen’in okuluyla ilgili betimlemeleri hem olumlu hem de olumsuzdur. Köyün ilk komünisti ve ilk öğretmeni altın kalpli Düşen, büyük fedakârlıklar yaparak çocukları okutmuş ve o çocuklar arasından felsefe profesörü Altınay gibi köylülerin gurur duydukları önemli insanlar çıkmış olmasına rağmen Düşen köylülerden gerekli saygıyı görmemiştir. Dahası Düşen’in öğrencilerinden bazıları okul anılarından söz ederken öğretmenlerini alaya alırlar. Altınay bu olumsuz tabloyu köye yapılan yeni bir okul binâsının açılışına gittiğinde görüp çok üzülür. Okulun açılışına Düşen öğretmenin dâvet edilmemiş olması büyük bir vefasızlıktır. Altınay bu yeni okula Düşen’in Okulu adının verilmesi için çalışacak ve böylece kendi vefa borcunu ödeyecektir. Ancak devrimci öncülere toplumun vefasızlığı sadece Kurkuru köyündeki bu örnekle sınırlı kalmayıp, bir salgın gibi Sovyet coğrafyasına yayılmıştır. “Bu olay tek değil, bunun gibi birçoğlarını gördüm... Lenin’in değer verdiği gibi sadece insanlar âleminin bireyine değer

vermeyi ne zaman unuttuk. Çok şükür şimdi bunları ikiyüzlülük etmeden, açık yüreklilikle söyleyebiliyoruz. Hiç olmazsa böylece Lenin'e biraz yakınlaştık" (Aytmatov, 2021: 74).

Altınay'ın ağzından ortaya konulan Lenin dönemi (kurucu değerler), Stalin dönemi (kurucu değerlerden uzaklaşma), Stalin sonrası dönem (Lenin'e ve kurucu değerlere dönüş) biçimindeki üçlü dönemselleştirme Aytmatov'un 1960'lardan itibaren yazdığı eserlerde oluşturmaya çalıştığı hâkim tarih algısıdır. Böylece yazar, hem Stalin döneminde sertleşen dil ve kültür politikalarının yıkıcı etkilerine dikkat çekmiş (Aytmatov and Jaggi, 1990: 198) hem de Sovyet sisteminde eleştiri konusu ettiği yanlış uygulamaları Stalin dönemine yerleştirip mevcut Sovyet yöneticilerini doğrudan eleştirmeyerek sistemin gazabını üzerine çekmeme gibi ihtiyatlı bir yolu tercih etmiştir.

Beyaz Gemi: Eğitimin İşlevsizleşmesi

Aytmatov'un Sovyet kültür ve eğitim politikasını yönelik eleştirel tutumu *Elveda Gülsarı* (1966) ile başlar. Dinî inançların zayıflaması, Kırgız keçe çadırcılığı gibi geleneksel zanaatların kaybolması gibi birkaç kültürel konuya değinen yazar, bu eserde Sovyet sisteminin edebiyat aracılığıyla yapılan eleştirilere karşı duyarlılıklarını test eder. Eğitim konusundaki endişelerini yıllık bakıcısı Tanabay'ın ağzından dile getirir. Bir zamanların komsomol üyesi ve ateşli devrimcisi Tanabay, halkın maddî yaşam koşullarını iyileştirme yönündeki vaatlerin yıllar sonra gerçekleşmemiş olmasına ve yeni oluşan bürokratik sınıfın halk üzerinde kurduğu tahakküme öfkeli. Üstelik eğitim sistemine ve gençliğin tutumuna baktığında gelecekte de iyileşme umutları görememektedir. Sovyet okullarında verilen ideolojik eğitim, ahlâki değerlerden yoksun, pragmatik ve tek tip insan yetiştirmektedir. Sloganlarla monotonlaştırılmış okul şarkıları, çocuklara hiçbir neşe vermemektedir (Aytmatov, 2019b: 116).

Tanabay, okul çocuklarının ağzında yırların ve türkülerin olmasını ister. Ama sosyalist eğitim sistemi, yırlara, türkülere, masallara ve destanlara yer vermemektedir. Geleneksel her kültür unsuru, içinde bâtil inançlar veya feodal kalıntılar barındırdığı düşünülerek, sosyalist ilerleme için tehlikeli görülmektedir. Gençliğinde ateşli bir komsomol üyesi Tanabay da kültürel varlıkların değerini bilememiş, yabancılaşmanın hattâ mankurtlaşmanın eşiğine kadar uzanmıştır. Kırgız kültürünün önemli unsurlarından olan keçe çadırlar (boz üyler) aleyhinde atıp tutmuş, "Yok olsun çadır evler! Eski usuller yok olsun!" demiş, daha sonraları bu tutumundan pişmanlık duymuştu. O yabancılaştıktan sonra tekrar kendi kültürünün değerlerini anlayıp özüne dönüş yapan Kırgızları temsil eser. Boz üyler için artık farklı düşünmektedir: Keçe çadır, onun için milletin en değerli buluşlarından biridir. İnsanoğlu göçebelerin ihtiyaçlarını karşılamak için bugüne kadar daha iyisini bulamamıştır (Aytmatov, 2019b: 96). Tanabay, tövbekâr bir devrimcidir. Genç bir komsomol üyesi ve ateşli bir komünist olduğu yıllarda kültüre ve akrabalarına karşı sert tutumunu hatırladıkça, derin bir vicdan azabı duyar.

1970'te yayınlanan *Beyaz Gemi* romanı Aytmatov'un kültürel kimlik ve eğitim sorununa odaklanan eserlerinden biridir. Romanın ana kahramanı sekiz yaşında bir çocuktur. Anne-babası boşanmış olan çocuk, Issık-Göl civarında bir orman koruma bölgesi olan San-Taş'ta dedesi ve üvey ninesi ile yaşamaktadır. San-Taş'ta iki aile daha bulunur: Çocuğun teyzesi Bekey ve onun kocası Orozkul. Seydahmed ve karısı Gülcemal ile onların küçük kızları. Orozkul korucu başı, Mümin Dede ve Seydahmed de onun yardımcılarıdır.

Mümin Dede gezgin satıcıdan torunu için bir okul çantası satın alır. Gezgin satıcı arabasının o gün San-Taş'a gelmesi, çocuk için büyük bir sürpriz olmuştur. Bir gün okula gideceği çocuğun aklına o ana kadar hiç gelmemiştir. Dedesi de kendisini okula göndereceğini hiç söylememiştir.

Bu çanta, çocuğun okul heyecanını olduğu gibi, Mümin Dede için de zorlu bir süreci başlatır. Çocuğun gideceği okul on beş kilometre uzaktaki Celesay Kolhozu'ndadır. Çocuğu okula götürüp getirmek, Mümin Dede için büyük bir fedakârlıktır. Satıcı, çantayı çocuğa verirken, okulun iyi bir gelecek imkânı hazırlayacağını hatırlatır: "İyi oku ha! Yoksa dedenle birlikte bu dağlara çakılıp kalırsın!". Karşılığı Mümin Dede verir: "Okur o, akıllı çocuktur benim oğlum". Dede nasırlı, ağır elini çocuğun başına koyarak ona olan güvenini ve verdiği değeri gösterir. Çocuk bu değeri fark eder, boğazının düğümlendiğini hisseder: "Hayatta ona en büyük sadâkat, en büyük ilgi gösteren ve kendisini canı kadar sevdiğinden emin olduğu tek kişi varsa o da dedesiydi" (Aytmatov, 2019a: 21).

Çocuk büyük bir sevinçle çantasını herkese gösterir. Seydahmed, dedesinin her gün çocuğu okula götürüp getirme sözü vermesine şaşırır. "Her gün götürüp getirecek ha! Delirmiş senin ihtiyar" (Aytmatov, 2019a: 23). Orozkul eniştenin çantaya tepkisi ise sert olur; çocuğu yanından kovar. Orozkul sert, hırçın bir adamdır. Kendisi bu sertlik ve hırçınlığını çocuklarının olmamasına bağlar. Çocuklarının olmamasının

kusurunu karısı Bekey'e yükler ve bir şeyleri bahâne edip karısını sık sık döver. Bu çanta meselesi de yeni bir bahâne olur. Koşarak çantasını göstermeye gelen çocuk kendi çocuğu olmadığı için öfkelenen Orozkul, çocuğa güzel bir söz söyleyemez.

“Orozkul derin bir iç çekti, sonra bučkara bučkara ağlamaya başladı. Bir yandan, bu dünyadan hiçbir iz bırakmadan ayrılacağı için kendine acıyor, bir yandan da öfkeden kuduruyordu. Öfkesi kısır karısına idi. O lânet karı, yıllardan beri ona bir çocuk doğurmuyordu... ‘Bak seni ne yapacağım!’ diye geçirdi aklından... Eve varır varmaz iyi bir sofa çekecekti karısına” (Aytmatov, 2019a: 23).

Celesay'daki ilkokul binâsı ufacıktır, ona Cüce Okul derler. Duvarlarına yazılar çiziktirilmiş, kırık camlı pencerelerine kâğıt yapıştırılmış; verandasındaki tahtalar ise kırılmış ve çarpıklaşmıştır. Çocuk elinde çantasıyla okulun kapısından girişini hayâl eder. “O kapının ardında neler vardı? Ne olacaktı?”, bunlar çocuk için müphemdir (Aytmatov, 2019a: 30).

Aytmatov çocuk okula başladığında da o kapının ardında neler olduğunu okuyucuya anlatmaz. Çocuk ile dede arasında okulda verilen eğitime ilişkin bir diyalog da yer almaz romanda. Mümin Dede okul çıkışında torununun ellerini hep mürekkepli görür ve bundan hoşlanır; “Demek ki yavrucağ kendini dersine veriyor...” diye düşünür (Aytmatov, 2019a: 83) ve onun için duâ eder: “Allah vere de hep böyle sevse okumayı” (Aytmatov, 2019a: 85).

Çocuk okulunu çok sevecek ve okul da çocuktan disiplin bekleyecektir. Mümin Dede bayan öğretmene ayıp olmasın diye çocuğun okula geç kalmasını hiç istemez. Çocuk da geç kalacağını düşündüğü zamanlarda öğretmenin kızacağı korkusuyla ağlamaya sızlanmaya başlar (Aytmatov, 2019a: 84). Dede ve torunun okul saatlerine itinâ göstermesi, Orozkul için çok komik bir durumdur. Ona göre, ne öğretmen öğretmene benzemekte ne de okul okula benzemektedir:

“Ne imiş? ... ‘[Ç]ocuk okula geç giderse öğretmene karşı ayıp olur’ diyor. Amma da utanılacak insanı bulmuş ha!... Bu bayan öğretmen de kim oluyor? Tam beş yıldan beri hep aynı mantoyu giyiyor... Yine her zaman yol kenarında durup geçen arabalara el kaldırır. Sık sık kasabaya gider. Her zaman bir eksigi vardır okulun. Ya kömürü kalmamıştır, ya camı kırılmıştır, tebeşiri hattâ silgisi bile yoktur... İyi bir öğretmen olsaydı böyle bir okulda görev kabûl eder miydi? ... Ne gereği varmış böyle bir okulun? Öğretmen dediğin şehirde olur” (Aytmatov, 2019a: 72).

Orozkul'un çocukları olsa onları mutlaka şehirde okuturdu. Onun en büyük hayâli, şehirde yaşamaktır. Çocukları olmadığı için karısına ne kadar öfke duyuyorsa, orman koruyucusu olarak kaldığı için kendisine de o kadar öfkeli. Sık sık gelecek hayâlleri kurar:

“Bir de bakmışsın çocuklarımız olmuş. Oğlumu bir hukukçu yapardım, kızım ise piyano çalardı. Şehir çocukları zeki olurlar. Her şeyi hemen öğrenirler. Evde yalnız Rusça konuşulurdu. Köyde konuşulan kaba kelimelerle beyinlerini doldurmak ne işe yarar? İşte böyle yetiştirirdi çocuklarını. ‘Papaçka, mamaçka...’ derdi çocuklar” (Aytmatov, 2019a: 73).

Celesay'daki öğretmen, herhangi bir idealizmden yoksun, tükenmişlik hâlinindedir. Küçük bir kusur veya sorun karşısında öğrencilerine veya velilere çıkışır. Mümin Dede, torununu okula götürmekte bir kez gecikmiş ve öğretmenden özür dilemiştir. Bir başka sefer de okul çıkışı torununu almakta gecikmiş ve öğretmen onu bir çocuk gibi azarlamıştır: “Bu çocuğu vaktinde gelip almayacaksanız hiç getirmeyin daha iyi. Bana da hiç güvenmeyin, bende tam dört tane var!”. Mümin Dede başı öne eğik, söylenenleri dinleyip öylece durmuştur (Aytmatov, 2019a: 91, 129).

Beyaz Gemi romanında çocuğun kişisel gelişimine okulun ne yönde etkide bulunduğundan yazar söz etmez. Kültüre, kimliğe, örfe, âdâba ve ahlâkî değerlere ilişkin bilgileri çocuk dedesinden öğrenir. Selâmlaşmanın kuralları, yedi atayı bilmenin önemi, Buğu Boyu'nun Maral Ana soyundan gelmesi dedesinden öğrendiklerinin en önemlileridir. Mümin Dede defalarca Boynuzlu Maral Ana Masalı'nı anlatmış ve masalda geçen her şeyin gerçek olduğunu söylemiştir. Bu çocuğun en sevdiği ve inandığı masallardan biridir.

Mümin Dede geleneksel Kırgız sözlü kültürünün son temsilcisi ve çocuk da bu sözlü kültürü öğrenmeye çalışan son öğrenci gibi sunulur eserde. Orozkul, Seydahmed ve Kazak asker şoför bu masala inanmamaktadır. Bir gün kamyonuyla San-Taş'a gelen asker şoförün Boynuzlu Maral Ana masalını bilmediğini, dahası yedi atasını saymadığını öğrendiğinde, çocuk çok şaşırır. Dedesi ona yedi atasını bilmeyen insanın bozulup kötüleceğini söylemiştir. Çocuk bunlardan söz ettiğinde, asker şoför bu anlattıklarının boş inançlar olduğu ve dedesinin devrinin geçtiği teşhisinde bulunur:

“[Ş]u senin deden... bir sürü saçmalıklarla dolduruyor kafanı. ... Dedenin anlattıklarına kulak asma sen. Biz şimdi komünizm yolunda yürüyoruz, uzaya gidiyoruz, deden de kalkmış sana neler öğretiyor! Onu bizim politika kurslarına soksak hiç de fena olmazdı. Kısa zamanda eğitirdik onu. Bak ne diyeceğim. Büyüyünce, okulunu bitirince, dedeni bırakıp çek git buradan. Kültürsüz, câbil bir adam o” (Aytmatov, 2019a: 108).

Çocuk, dedesinin iyi bir insan olduğunu ve onu aslâ terk etmeyeceğini söyler. Asker şoför, “şimdi böyle düşünüyorsun ama büyüyünce anlarsın” diyerek rasyonelleşmenin kaçınılmazlığına olan îmanını ortaya koyar. Çocuk, büyümek için romanın sonunda ölür. Yetişkinlerin ilkesizleşmiş ve yabancılaşmış dünyasına girmeyi reddeder. Aytmatov, bu eserde hakikati yansıtanın yaş tecrübesi olmayıp çocuk ruhu olduğu tezini işler. Suya atlayarak balık olmak isteyen çocuğa, yâni kendi yarattığı kahramana şöyle seslenir:

“Çay boyunca yüziyip gittin çocuğum... Çocuk kalbinin, çocuk rubunun bağdaşamadığı her şeyi reddettin... İnsandaki çocuk vicdanı, tohumdaki öz gibidir. Ve o öz olmadan tohum filizlenmez, gelişmez. Yeryüzünde biz neler beklerse beklesin, insanoğlu doğdukça ve öldükçe, insanoğlu yaşadıkça, hak ve doğruluk denen şey de var olacaktır...” (Aytmatov, 2019a: 162).

Çocuk ile asker şoför arasında geçen diyalog, sosyalist eğitim ve geleneksel eğitim paradigmasını karşılaştırma imkânı verir. Parti okullarında verilen sosyalist eğitimi öven asker şoför, öz kültürüne ve kimliğine yabancılaşmıştır. Dedesinden geleneksel değerleri öğrenmiş olan çocuk ise küçük yaşta etrafında gördüğü iyi ve kötüyü ayırt edecek bilgiye ve kötülüğe pırım vermeyecek bir karaktere sahiptir. Aytmatov’un ilk baskıdan sonra romana eklediği Beyaz Gemi Üzerine Gerekli Açıklamalar başlıklı kısım, onun eğitim anlayışını açık hâle getirir. Yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi, Aytmatov için eğitimin asıl amacı, çocuğun fitratının, vicdanının ve özünün ortaya çıkıp atılım göstermesine rehberlik etmektir. O da Aliya İzzetbegoviç gibi tüm çocukların aynı ahlâkî sermaye ile doğduğunu düşünmektedir. Çocuk yaradılışı gereği adaletli davranış ile zâlim davranışı birbirinden ayırmayı başarabilir (İzzetbegoviç, 2014: 251, 264).

Beyaz Gemi romanı, çantayla ilişkilendirilmiş bir okul heyecanı/sevinci ile başlar ve çocuğun dedesinden öğrendiği değerlerin ayaklar altına alınmış olmasından kaynaklı derin üzüntüyle sona erer. Bu eserde Aytmatov, çocuklara kadîm/insanî/etik değerlerin öğretiminde masalların yerini hatırlatmakla, Sovyetler Birliği’ndeki pedagoji anlayışındaki bir boşluğa dikkat çekmiş olur. Okuyucu, *Gün Olur Asra Bedel* romanında bu boşluğun Sovyet sistemi tarafından itaatkâr mankurtlar yetiştirilmek için kasıtlı olarak oluşturulduğunu öğrenecektir. Bir halkın tarihini ve kimliğini bastırmak veya yok etmek isteyenlerin öncelikle yapacağı şeylerden biri, masalların ve efsanelerin yeni kuşaklara aktarılmasını engellemektir. Çünkü efsaneler, toplumların yazılı kültür öncesi belleklerini oluşturur (Casirer, 2005: 20-1).

Çocuk, dedesinin anlattıkları ve rol model olması sayesinde, “büyük adam gibi karakter sahibi” olmuştur. Karşılaştığı yanlışlara ve haksızlıklara boyun eğmeyip veya onları görmezlikten gelmeyip dimdik ayakta kalmaya çalışır (Aytmatov, 2019a: 92). Orozkul’un zorlamasıyla Mümin Dede’nin Buğu soyunun kutsal saydığı maralı öldürmesi, onda büyük bir hayâl kırıklığı yaratır. Sistem, değerlerini ayakta tutmak için çaba harcayanları bir şekilde dişlileri arasına alıp öğütmekte ve bir yabancıya çevirmektedir. Mümin Dede, sadece maralı öldürmemiş, aynı gün hayatında torununu tanımayacak kadar sarhoş olmuştur. Dedesinin onu tanımamış olması çocuğun yaşamdaki en önemli dayanağını kırılanaştırıp ontolojik güvenini sarsar: “Çocuk, dedesinin burada toza-toprağa uzanarak yatışının asıl sebebini biliyor muydu? Torununa Boynuzlu Maral Ana’nın kutsallığını anlatmıştı. Onu buna inandırmıştı. Sonra da bütün anlattıklarına, telkinlerine kendisi ihânet etmişti” (Aytmatov, 2019a: 160). Masal veya masal çağı Mümin Dede’nin Orozkul’un zulmüne boyun eğmesiyle sona erer. Aile, akrabalık ve soy ilişkilerini bencil çıkarları doğrultusunda örseleyen, geleneksel ve yerel değerlerle alay eden Orozkul, kafasında oluşturduğu pragmatik eğitim idealiyle yabancılaşmış/mankurtlaşmış bir Kırgız portresi oluşturur. Evler de bile Rusça konuşulmasını, çocuklar babalarına ve annelerine “ata”, “ene” demek yerine “papiçka, mamıçka...” demelerini hayâl eder.

Beyaz Gemi romanının ilk ismi, *Masaldan Sonra*’dır (Asanaliev, 2004: 78). Eser, Sovyet sisteminin farklı bilme biçimlerini reddetmekle nasıl ahlâkî sorunlarla yüz yüze kaldığını bize gösterir. Halk masalları, geleneksel bilgeliğin billurlaşmış sesidir. Sözlü kültür de değerler eğitiminin önemli kaynaklarından biridir.

Beyaz Gemi, eğitim sisteminin işlevsizleşmesinin ve Sovyet toplumunun giderek insanın özüne yabancılaşmasının anlatısını sunar. Çocukları koruyarak, özlerindeki doğruluğun ve güzelliğin ortaya çıkmasına yardımcı olacak okul ve aile sisteminin yokluğunu vurgular. Geleneksel ve yerel değerlerin kaybedilmesi, toplumun iyileşme umudunu ortadan kaldırmıştır. Çocuğun masaldaki ölümü bu gerçekliği bir trajedi aracılığıyla okuyucunun kavramasını sağlar. Çocuk, “Merhaba Beyaz Gemi! Ben Geldim” diyerek çayda Issık-Göl’e doğru sürüklenir. Bu, unutulmak üzere olan ahlâkî erdemlerin, Kırgız kültürünün,

Boynuzlu Maral Ana'nın ve çocuk vicdanının büyük tehlikeyi haber veren ıĝlıdır. Çocuĝun trajedisine neden olan da o trajedinin önemini saĝlayan da "çok sevdiği Boynuzlu Maral Ana Masalı"dır (Aytmatov, 2019a: 52). Çocuk, kim olduğunu ve nasıl olması gerektiğini bu masaldan öğrenmiştir. Yabancılaşmaya direnip özüne bağlı kalmayı tercih ettiği için Orozkulların egemen olduğu sistemde kendisine yer olmadığını görmüştür.

Aytmatov eğitici nitelikli halk efsanelerine ve hikâyelerine ilk defa *Elveda Gülsarı*'da yer vermişti. Kolhozda yolunda gitmeyen işler Tanabay'ı bunalttığında, karısı Caydar Kırgız komuzuyla ona "göçebe atalarının şanlı geçmişinden kalan" bozlaklar söyler. Karagül-Botam Bozlağı, soyunun tamamı genç avcı tarafından öldürülen Boz Geyik'in dramını, diğer bir ifadeyle türsel bir kıyımın dramını anlatır. Sonunda Boz Geyik avcuyu lanetler ve avcı sarp kayalıklarda kalıp, onu bulmak için gelen ihtiyar babasına kendisini okla öldürmesi için yalvarır (Aytmatov, 2019b: 207-211). Karagül-Botam Bozlağı, sembolik olarak yorumlandığında, komsomol teşkilatına bağlı Kırgız gençlerinin öz kültürlerine karşı duyarsızlıklarının yıkıcı sonuçlarını orta yaşlara geldiğinde görmüş olmalarının dramını anlatır. Tanabay gibi emekçileri partiden çıkararak sistem de kendi varoluşuyla çelişkiye düşerek, yerel halka yabancılaşarak kendi sonunu hazırlamaktadır. Eğitim sistemi, geleceğe dair bir iyileşme umudu vermemektedir. Aytmatov *Elveda Gülsarı*'da kayıp kuşak algısı oluşturmak için Tanabay'ın oğlunun adını okuyucuyla paylaşmaz. Her türlü geleneksel değerden ve sosyalist idealden yoksun olan bu kayıp kuşak, konforlu yaşam ve bürokraside terfi etmekten başka bir düşünceye sahip değildir. Büyüklere saygılı olmak gibi Kırgız kültürünün temel değerleri, onlar için bir anlam ifade etmemektedir. Anne veya babaları bir şekilde sosyalist sistemin kıyısında yer aldığında, onların varlıklarını kendi gelecekleri adına bir tehlike görmektedirler. Bu kayıp kuşak algısı, *Beyaz Gemi*'de çocuĝun adı belirtilmeyerek daha kuvvetli hâle getirilmiştir. *Elveda Gülsarı*'da adı belirtilmeyen Tanabay'ın oğlu da Kırgız, Kazak veya diğer Sovyet halklarının kendi değerlerini ve kültürünü unutmuş evlatlarını temsil eder (Özyurt, 2021: 254). *Beyaz Gemi* romanındaki çocuk yine bu halkların kendi değerlerini ve kültürünü yaşatmaya imkân bulamadığı için sessizliğe gömülmüş evlatlarını temsil eder.

Gün Olur Asra Bedel ve Cengiz Han'a Küsen Bulut: Mankurtlaştırma Olarak Eğitim

Gün Olur Asra Bedel, Aytmatov'un Sovyet sansür otoritelerinden yayın izni almakta en çok zorluk çektiği eseridir. Eser 1980 yılında önemli bir kısmı çıkarılmış olarak yayınlanır. Bu kısım Sovyet sisteminin son anlarını yaşadığı 1990'da *Cengiz Han'a Küsen Bulut* adıyla ayrı olarak yayınlanır. Aytmatov'un Sovyet eğitim sistemine yönelttiği eleştiriler bu iki eserde daha sistematik biçimde sunulur. Totaliter eğitim sisteminin dini, geleneksel ve yerel kültürü yıkmayı amaç edinen mankurt tipler üretmeyi amaçladı yargısı, bu iki eserin temel tezini oluşturur. Okul ve komsomol teşkilatlarıyla ve propaganda faaliyetleriyle yürütülen Mankurdizm programı, köleliğin totaliter sistemdeki yeni biçimidir (İbraimov, 2018: 99). Yatılı Sovyet okulları, evlerinden kopartılmış gençlere tıpkı partinin gençlik kollarında (komsomolda) olduğu gibi sloganik bir eğitim vererek hayâli cennet vaadinde bulunarak öz kültürüne ve kimliğine düşman mankurtlar yetiştirmiştir (Korkmaz, 2016: 23).

Gün Olur Asra Bedel, Sarı-Özek Bozkırındaki Boranlı İstasyonu'nda uzun yıllar demir yolu işçisi olarak çalışmış olan emekli Kazangap'ın ölümünü ve defnedilme sürecini anlatır. Kazangap'ın cenâze töreni ve defin işlemlerinin sorumluluğunu çalışma arkadaşı Yedigey üstlenmiştir. Şehirden babasının cenâzesine gelen Sabitcan ise âdetâ bir misafir gibi davranır (Aytmatov, 2019c: 15). Sabitcan'ın babasının cenâzesindeki duyarsızlığı ve sergilediği pragmatizm, Yedigey'in hem kendi hayatını hem de Sovyet eğitim sistemini ve kültürel değerlerinden bihaber yetişen yeni nesillerin durumunu düşünmesine neden olur. Yedigey'in Boranlı'daki tüm hayatı film şeridi gibi zihninde canlanır. Karısı ve kendisi öğretmenlikten atıldığı için Boranlı'da demir yolu işçiliği yapan Abutalıp Kuttubayev'i ve Kuttubayev hakkında düzmece dosya hazırlayarak bürokraside ilerleme hayâlleri kuran Tansıkbayev'i de hatırlar.

Doğum, evlilik ve düğün insan hayatının önemli dönüm noktalarıdır. Toplumun ve kültürün bireyler üzerindeki aşkın varlığı bu dönüm noktalarında her zamankinden daha fazla hissedilir. Birey bu ânlarda inanç, örf-âdet ve ritüeller sayesinde toplumla olan bağını yeniden kurar. Doğum, düğün ve cenâzeye ilişkin inanç, örf-âdet ve ritüeller kolektif bellekte varlığını devam ettirdiği ölçüde toplumlar ve toplulukların kimliğinden ve kültüründen bahsedilebilir. Mezarlıklar da ibâdethâneler gibi bir toplumun mânevî coğrafyasını çizer. Aytmatov Kazangap'ın cenâzesi ve Ana-Beyit Mezarlığı'na defnedilme vasiyeti üzerinden Sovyet idaresindeki Kazak kültürünün ve dolayısıyla Kazak toplumunun üzerindeki siyasal-ideolojik baskıların ve yaşadığı sosyo-kültürel çözümlerin detaylı betimlemesini yapar.

Kazangap'ın cenâzesinde bir din adamının bulunmaması nedeniyle, din adamının yapması gereken cenâzenin yıkanması, cenâze namazının kılınması, helâlleştirme gibi işleri bu alanlarda eğitimi ve deneyimi bulunmayan Yedigey'in yapması, Kazak toplumunda ve Orta Asya Türk toplumlarında Sovyet döneminde yaşanan kültürel yabancılaşmanın önemli göstergelerinden biridir. Kazangap'ın defnedilmeyi istediği Ana-Beyit mezarlığının uzay-üssü alanında kaldığı için tel örgülerle çevrilerek yöre halkına yasaklı hâle getirilmiş olması ise romanda bir başka yabancılaşma olgusu olarak yer alır. Üstelik burada görev yapan güvenlik korumaları Kazak olmasına rağmen bölgenin insanlarıyla Rusça konuşmakta ısrar etmektedir. Anadilini küçümsedikleri için veya ideolojik baskılardan korktukları için konuşmamaktadırlar. Teğmen Tansıkbayev: "Yabancı yoldaş, benimle Rusça konuşun lütfen, şu ânda görevimin başındayım" diyerek Yedigey'i uyarır (Aytmatov, 2019c: 394). Görev başında Rusçadan başka dilin konuşulmaması, Ana-Beyit ve daha genel olarak Kazak coğrafyasının kültürel bir mekân olmaktan çıkarak yabancılaştırıldığını göstermektedir.

Kazangap'ın Sabitcan'ı okutmak için verdiği emeklere yazık olmuştu. Emekli olunca şehre oğlu Sabitcan'ın yanına gitmiş, orada ancak üç ay kalabilmiş ve Boranlı'ya geri dönmüştü. Sonunda yanında gözlerini kapayacak biri olmadan ölüvermişti Kazangap (Aytmatov, 2019c: 12, 27-8). Yedigey, bunlar düşündükçe öfkelenir:

"Ne biçim oğuldu bu, babasının cenâzesine misafir gibi gelmiş, cenâze aşısı için bir paket çay bile getirmemiş! Merhumun gelini olan o şebirli kadın da zahmet edip cenâzeye gelememiş mi, birkaç damla gözyaşı döküp dünyaya katılamaz mıydı! Ne utanmaz arlanmaz insanlardı bunlar! Rahmetli sağ iken, iki sağmal devesi ve beş-on koyunu ile oldukça rahat bir hayat yaşarken sık sık ziyaret etmişti onu. Adamcağıza hayvanlarını sattırıp şehre, yanlarına götürmüşlerdi. Hayvanların parasıyla evlerinin mobilyasını düzmüş, bir de araba satın almışlardı. Adamı beş parasız bıraktuktan sonra da öylece ortada bırakmış, yüzüne bile bakmamışlardı!" (Aytmatov, 2019c: 34).

Yedigey'in Sabitcan'a duyduğu öfke, babasının değer verdiği her şeyi basite almasından, hattâ onun değerlerinin karşısında konumlanmış olmasındandır. Kazangap oğlunu adam olsun diye yatılı okullara, enstitülere gönderip büyük umutlarla okutmuş, ama o, adam olamayıp "okumuş câhillerden biri olup çıkmıştı". Sabitcan, gevezeliği, övünmeyi, bilgiç görünmeyi, içki içmeyi çok seven "kocaman bir sıfır, bir hiçtir" (Aytmatov, 2019c: 22). Şehirde bir devlet dairesinde sekreterlik yapmasına rağmen, kendini çok önemli bir kişi olarak tanıtır (Aytmatov, 2019c: 31-2).

Sabitcan, babasının otuz kilometre uzaktaki yolu olmayan Ana-Beyit mezarlığına gömülme vasiyetini ve Yedigey'in bu vasiyeti ısrarla yerine getirme çabasını anlayamaz. "Ne diye gideceklermiş uzak Ana-Beyit mezarlığına?... Köyün yakınında, demiryolu boyunca bir tümseğe gömebilirlermiş onu". Sabitcan, "ertelenmesi imkânsız acele işleri" olduğunu söyleyip babasını bir yerlere alalecele defnedip bir ân önce oradan ayrılmak ister. Ne de olsa, iş iştir. Karısı bir konferansa katılması gerektiği için cenâzeye gelmemiştir. Çocuklarının ise okuldan geri kalmamak gibi ciddi mazeretleri vardır. "Yedigey 'Ne biçim insanlar bunlar!' diye söylendi nefretle. 'Ne hâle gelmiş bu nesil? Her şey önemli ama ölüm önemli değil'. Ve kendi kendine soruyordu: 'Eğer ölümün onlar için hiçbir önemi yoksa yaşamının da yoktur. Öyleyse niçin ve nasıl yaşıyor bu insanlar?'" (Aytmatov, 2019c: 35).

Sabitcan, doğup büyüdüğü ailesinin ve çevrenin değerlerine ve kutsallarına yabancılaşmış biridir. Din, tanrı, kutsal bunların hepsi ona göre, geçmişte kalmıştır. Şimdi insanlık "bilimin yüksek başarıları ve inanılmaz mucizeleri"ne tanıklık etmektedir. Sabitcan'ın durumu, bir taraftan inançlara ve kutsallara saldırırken diğer taraftan yeni kutsallar icat etmeye çalışan modern dönemde sözde aydınlanmış insanın çelişkisini yansıtır. Babasının cenâzesinde susup yas tutacağına arka arkaya içtiği votka ve kırmızlarla dili çözülmüş, Boranlıların kafasını karıştıran "saçma sapan şeyler" anlatmaya başlamıştır.

"Düşünün bir kere, bizler insanlık tarihinin en mutlu kişileriyiz... Eskiden insanlar tanrılara inanırlardı. Eski Yunanistan'daki inanca göre güya bu tanrılar Olimpus dağında yaşarmış. Ne biçim tanrı imiş onlar? Saçmalık işte! Ne gelirdi ellerinden? Durmadan birbirleriyle karga etmek... İnsan hayatını değiştirmek, insanın mutluluğuna en ufak bir katkıda bulunmak gelmezdi ellerinden. Zaten böyle bir şey düşündükleri de yoktu. Aslında tanrılar da yoktu. Bir efsane, masal, uydurma idi bütün bunlar. Ama bizim tanrılarımız bambaşkadır ve hemen şuracıkta, Sarı-Özek Uzay Üssünde yaşıyorlar. Ve biz bu tanrılarımızla bütün dünyaya karşı övünüyoruz, gururlanıyoruz... Asıl gerçek tanrılardır bunlar" (Aytmatov, 2019c: 47).

Sabitcan'ın tanrısı, teknoloji ve güç tanrısıdır. Yeni tanrılar, yeryüzü cennetini vaat etmektedir. Sabitcan, bilimin her türlü sonucunun insanlığın ve toplumun büyük çıkarına hizmet edeceğine dair sarsılmaz bir inanca sahiptir. Onun ikili bir rolü vardır: Hem bir misyoner gibi kendini inancını yaymaya

adamı hem totaliter bir sistemde devlet adamı olarak uygulamaya konulan her yeniliğin hikmetini sorgulamadan propagandasını yapmayı kendine vazife edinmiştir (Aytmatov, 2019c: 51). George Orwell 1984 ve Aldous Huxley'in *Cesur Yeni Dünya* eserlerinde otomatlaşan insanın disütopik tasvirlerini, Sabitcan, birer kurtuluş portresi olarak sunar. Bu bir bakıma bilim adamlarının tanrı rolü oynaması demektir (Aytmatov, 2019c: 50). Modern insanın tabiata hâkim olma sarhoşluğunda kendi özgürlüğünden vazgeçmesi, bazı insanların diğerleri üzerinde Tanrısal bir güce sahip olmasını doğurmaktadır. Otomatlaşma, Sabitcan'ın düşündüğü gibi insanlığın kurtuluşunu değil uygarlıktan barbarlığa doğru bir gerileyiştir. İnsanın insan kalabilmesi için "Tanrı'ya bir şey bırakmalıdır" (Mumford, 2017: 43).

Sabitcan, insanın düşünme ve seçme yeteneğinin baskılanmasını ve insan-ötesi çağı heyecanla karşılamaktı. O, tüm bunları, kendini salt biyolojik bir varlığa indirgeyip sadece boğazını ve kığını düşündüğü için alkışlar:

"Gün gelecek, insanlar da telsizle yönetilecekler, tıpkı şimdiki otomatlar gibi. Anlıyor musun, büyük, küçük herkes radyo dalgalarıyla yönlendirilecek... Keyfince yaşadığını, dilediğince bereket ettiğini sanacak ama aslında her şeyi, aldığı nefesi bile yukarıdan verilen programa uygun olacak. Tabii toplumun yüksek çıkarları için olacak bu" (Aytmatov, 2019c: 48-9).

Sabitcan, Sovyet eğitim sisteminde aklına-fıkrına ideolojik şire geçirildiği için (Aytmatov ve Şahanov, 1998: 149) rejime körü körüne itaat eder ve Sovyet Döneminde kendi halkının yaşamış olduğu büyük dramlara duyarsız kalır. Bu büyük dramlardan biri kolektifleştirme döneminde yaşanmıştır. Kolektifleştirme ideolojisinin başarıya ulaşması için o zamanlarda orta hâlli çiftçiler burjuva veya feodal bey çağrışmaları yapan kulak statüsüne koyulmuş, malları ellerinden zorla alınmakla kalınmamış bir kısmı doğrudan kurşuna dizilmiş bir kısmı da Sibirya'da olan çalışma kamplarına gönderilmiştir. Sistemin kendileri için hazırlamış olduğu kara yazgıya boyun eğmeyenlerin bir kısmı ise Sovyetler Birliği'ni terk ederek Çin'e sığınmıştır (Altınova, 2013: 23-5). Sabitcan'ın dedesi de haksız yere kulak muamelesi görmüştür. Babası Kazangap bu damgalanmadan etkilendiği için köyünden ayrılarak önce Özbekistan'da pamuk tarlalarında çalışmak daha sonra Kazakistan'a dönüş yaptığında hayatının kalan kısmını ıssız Boranlı'da geçirmek zorunda kalmıştır.

Sabitcan kolektifleştirme devrinde devletin Kazak ve Kırgız halklarına uyguladığı baskı politikasına dayanamayıp tepki olarak Çin'e göç edenlerin tutumunu yanlış bulur. O kolektifleştirme döneminde Çin'e göç edenlerin oradaki baskılardan dolayı tekrar Sovyetler Birliği'ne geri dönüş yaptıklarını öğrenmiştir ve bu dramı Boranlılara keyifle anlatır:

"Çinliler komünlerde onlara hayati zehir etmişler. Yemeklerini evlerinde kendileri pişirip yemelerine izin vermemişler. Günde üç defa aşevlerinde kaynatılan kazanların önünde, büyük küçük sıraya giriyor, tabaklarına ne koyarlarsa onu yiyorlarmış. Öyle güç şartlar altında bırakılmışlar ki, şimdi hepsi varını yoğunu bırakıp kaçıyor, kabûl edilmeleri için de Sovyet otoritelerinin elini eteğini öpüyorlarmış" (Aytmatov, 2019c: 86).

Kazangap okusun, adam olsun diye bin bir türlü sıkıntıya katlandığı oğlunun özüne ne kadar yabancılaştığını görür bu cümlelerde. Sabitcan'ın eğitim serüveni hüsrarla sonuçlanmıştır. Kazangap suratu asık, dudakları titrek ve kan beynine çıkmış hâlde daha önce hiç yapmadığı bir sertlikle oğlunu azarlar: "Gülünecek ne var bunda!.. Onların başına gelen bu felâketle niye alay ediyorsun". Kudret Tanrısı olan Yüce Sovyet devletine iman etmiş olan Sabitcan, babasının hassasiyeti ve kırgınlığının nedenini anlamak yerine, konu hakkında mantık yürütme ve muhakeme yapma haklarının olmadığını belirterek sözü kutsal (yüce) düzeye yükseltir: "Kime darılıp küstüğünü anlamıyorum... Devlete mi kızacağız? Buna hakkımız yok". Kazangap'ın kutsal düzeyde verdiği cevap oldukça nettir; gerçek Tanrı'yı ve onun kudretini hatırlatır: "İnsan yalnız Allah'a sırt çevirmez, yalnız O'na küsemez. Allah ölüm verirse, bu, hayatın sona ermesi demektir. Çünkü insan doğar ve vakti gelince ölür. Bunun dışında, bu dünyada olan her şeyin hesabı sorulur!" (Aytmatov, 2019c: 86-7). Kazangap'ın tüm değerleri din ve Allah merkezli biçimlenirken, Sabitcan meselelere siyaset ve devlet ekseninden bakmaktadır. Sovyet rejimi eski değerlerin ve kutsalların yerine yeni kutsalları geçirmiştir. Komsomol teşkilatı ve devlet okulları bu geçişin sağlanmasına rehberlik eden iki temel kurum olarak varlık gösterir.

Kazangap'ın cenâzesini Ana-Beyit'e defnetme çabasının başarısızlıkla sonuçlanması, cenâzenin herhangi bir yere gömülebileceğini düşünen Sabitcan hâric herkesi üzmüştür. Sabitcan ise başta Yedigey olmak üzere inatçı Boranlıların "dayak yemiş köpekler gibi" amaçlarına ulaşmadan geri dönmüş olmalarından keyif alır gibidir (Aytmatov, 2019c: 390). Yaşananlar onu haklı çıkarmış ve Boranlılara bunu anlatma fırsatı bulmuştur: "Ölüyü bu kadar uzak bir yere getirmenin ne gereği vardı! Gelenek görenek diye

boş inançlarınızla herkesin başını derde sokuyorsunuz. Bir ölüyü oraya ya da şuraya gömmüşsün ne fark eder!” (Aytmatov, 2019c: 355).

Boranlılar cenâzeyi Ata-Beyit'e defnedememişler dahası bu mezarlığın yeni kurulacak yerleşim birimi için yakında kaldırılacağını öğrenmişlerdir: “Planda böyle öngörülmüştür” (Aytmatov, 2019c: 388). Sarı-Özek Kazaklarının kültürel sembollerinden biri olan mezarlığı kaldırma kararı alınırken etrafta yaşayanların görüşlerini almaya hiç ihtiyaç duyulmaması, devletin halka ve farklı kültürlerle ne kadar mesafeli durduğunu ve ayrıca bu işin sonunun nereye varacağını da kestirilemeyeceğini gösterir. Yedigey durumu kabül edilemez bulur ve mezarlığın yerinde yeni yerleşim biriminin kuruluşunun engellenmesi için Sabitcan'dan destek almak ister:

“Şu bizim mezarlığımız Ana-Beyit konusunda ne yapacağız?”

- Ne mi yapacağız? Bunun için kafa patlatmanın ne gereği var? Plan plandır. Buna göre de mezarlık yerinden kaldırılacak. Bu kesin. Söylenecek, yapılacak bir şey yok!

- Mesele yalnız o değil. Böyle düşünülürse her şeye göz yummuş, hiçbir şeyi umursamamış oluruz... Ana-Beyit koca bir tarihtir...

- Bunların bepsi masal... eski masal. Adamlar burada dünya çapında, uzay çapında meselelerle uğraşıyorlar, sen de tutturmuşsun ‘Mezarlığımız, Ana-Beyit’imizi!’ diye... Ana-Beyit umurumda değil benim, bana hiç güvenme... Bir ailem, çocuklarım var benim. İyi de bir işim var. Durup dururken ne diye riizgâra karşı işeyim? Bir telefonda sonra kaçma bir tekme atsınlar diye mi? Yoo, ben yoğun bu işte. Beni bağışla.” (Aytmatov, 2019c: 405-6).

Sabitcan'ın mantığı iş, aş, güç üçgenini gözetten pragmatik bir mantıktır. Bu mantık kimlik, kültür ve mâneviyatla ilgilenmenin devletin gazabını üzerine çekmek olacağını bilir. Yedigey için ise mezarlığın kaldırılmasına sessiz kalmak, devletin yaşadıkları toprakları vatansızlaştırma yönünde yapacağı her türlü karara peşinen boyun eğmek demektir.

Sabitcan ile yaptığı konuşma Yedigey'i derin bir hayâl kırıklığına uğratmıştır. Bu konuşma Sovyet toplumundaki eğitilmiş bürokrat kitlenin kendi özüne ne kadar yabancılaştığını; bu yabancılaşmanın kültürleri ve insanlığın geleceğini yok oluşturma sürükleyeceğini görmesini sağlamıştır. Yedigey derin uçurumlara doğru sürüklenir: “içi ıstıraptan alev alev yanıyor, yüreği sıkılıyor, boğulacak gibi oluyor ve içindeki o yangını söndüremiyordu”. Sabitcan'ın daha önceki konuşmalarında ve davranışlarında da hoşuna gitmeyen birçok şey vardı, ama onun ısrarlı bir biçimde halkının değerlerinin karşısında yer aldığını bu kadar açık biçimde önceden görmemişti. Görmediği için de mankurtlaşmış bir adamdan yardım isteme hatasını yapmıştı. Yedigey (ve elbette romanın yazarı Aytmatov), aldığı eğitimin Sabitcan'ı mankurtlaştırdığını düşünmektedir:

“O okullarda, o enstitülerde ne öğrenmişti bu adam? Belki onu işte böyle bir adam, bir Sabitcan olsun diye eğitmişlerdi. Belki de bir yerlerde onu bekleyen bir varlık vardı. Onu bekliyor, gelince avuncunun içine alıyor, şeytan gibi her şeyi görüp yaptırıyor ve onun işte böyle bir Sabitcan olmasını ve öyle kalmasını sağlıyordu. Sabitcan denen bu herif, yakında insanların telsizle yönetileceklerini büyük bir coşku ile anlatmamış mıydı? Belki de o görünmez güç, Sabitcan'ı şimdiden yönetiyordu!” (Aytmatov, 2019c: 407).

Sabitcan, kafasına ideolojik şire geçirilmiş (Aytmatov ve Şahanov, 1998: 149) ve programlanmış bir otomat gibi, yâni bilinci ve benliği olmayan bir mankurt gibi hareket etmektedir. Modern toplumlar bilimi tek bilgi kaynağı olarak gördüğünde aşkın ve sezgisel olanı dışlayarak rasyonel hareket eden bir otomata dönüşür. İnsanın rasyonelleşmesi, yâni her davranışın çıkara uygun olup olmadığını hesaplaması, mâkul (sağduyulu) davranışın kaybolmasına yol açar (Roszak, 1999: 185, 203).

Yedigey, Sarı-Özek Efsanesi'ni Sabitcan'ın babası Kazangap'tan dinlemiştir. Efsane'de mankurtlaşan oğlu Colaman tarafından okla vurulan Nayman Ana'nın Sarı-Özek'te gömüldüğü yerin sonraları Ana-Beyit Mezarlığı hâline geldiği anlatılır (Aytmatov, 2019c: 160, 167, 188-9). Kazangap özüne bağlı olduğu için Ana-Beyit Mezarlığına defnedilme vasiyetinde bulunmuştur. Colaman mankurtlaştığı için nasıl annesine yabancılaştı ise Sabitcan da babasına yabancılaşmıştır. Bu yabancılaşmayı apaçık olarak gören Yedigey Sabitcan'ı düşündükçe “mankurtsun sen, mankurtsun! Gerçek bir mankurt!” diye mırıldanır (Aytmatov, 2019c: 408).

Yedigey'in bu mırıldanmaları, efsanede Sarı-Özek bozkırında mankurtlaştırılmış oğluna belleğini geri kazandırmak için “Adını hatırla! Kim olduğunu hatırla! Babanın adı Dönenbay! Dönenbay! Dönenbay!” diye çaresizce çırpınan Nayman Ana'nın çığlığına karışır; tarih ve şimdiki zaman iç içe geçer. Kazak ve Kırgız inançlarına göre geçmişi unutmak atalar ruhunun bedduâsını uğramaya neden olur (Aytmatov ve

Şahanov, 1998: 58-9). Sarı-Özek bozkırının son bilgisi Boranlılı Kazangap'ın oğlu Sabitcan, babasının değer verdiği her şeyin aksini yapacak biçimde kurgulanmış ve Kazangap'ın yaşatmaya çalıştığı her şeyi ayakları altına almıştır. Çünkü “Bir mankurt kim olduğunu, hangi soydan, hangi kabileden geldiğini, anasını, babasını, çocukluğunu bilmezmiş. İnsan olduğunun bile farkında değilmiş. Bilinci, benliği olmadığı için, efendisine büyük avantaj sağlamış” (Aytmatov, 2019c: 144).

Sabitcan'ın yatılı okula gitmekle bir mankurtlaşma sürecine girdiğini yıllar önce annesi Bikey hissedip “Yatılı okula gideli sanki bizim yabancıımız oldu. Ne evini biliyor, ne ana-baba tanıyor! Felâket bu!” demiştir (Aytmatov, 2019c: 222). Abutalip Kuttubayev de yatılı okullarda okuyan Kazak çocuklarının öz kültürüne, öz kimliğine ve öz değerlerine yabancılaştığını görüp, kendi çocuklarına mümkün olduğu kadar aile içi eğitim vererek önlem almaya çalışmıştır. Onun bu tutumu Sovyet eğitim sistemine yönelik eleştirileri hakkında açılan soruşturmanın da konularından biri olmuştur.

Gün Olur Asra Bedel ve Cengiz Han'a Küsen Bulut romanlarında Abutalip'in sorgu yargıçlığını yapan Tansıkbayev, bir başka mankurt tipidir. Sabitcan kendi değerlerine karşı yabancılaşmış sıradan bir devlet memurudur; Tansıkbayev ise öz değerlerine karşı sistematik biçimde mücadele ederek Sovyet bürokrasisi içinde yükselme hayâlleri kuran daha üst düzeyde bir bürokrattır. Sovyet sisteminin yürüttüğü kültür devriminin bilinçli bir muhafızdır. Eski öğretmen Abutalip'in çocukları için savaş anılarını kaleme alması ve sözlü kültüre ait türküleri, efsaneleri derlemesi Tansıkbayev'e göre “Kazakistan'ın ücra yerlerindeki halk arasında yıkıcı, ideolojik fikirleri yayma” çabasıdır. Tansıkbayev, Abutalip'in bu ideolojik suçunu kanıtlarıyla ortaya çıkarıp, terfi etmeyi düşünür. Son gelişmelere bakılırsa Tansıkbayev'in hayâline kavuşması ân meselesidir (Aytmatov, 2019d: 12-3).

“Altı ay kadar önce Alma-Ata'da, gizli duruşmalarla sürdürülen bir dâvâ sonuçlanmıştı: Burjuva Kazaklar'dan oluşan bir grup milliyetçi askerî mahkemede yargılanmıştı. Bu emekçi halk düşmanlarını, hiç acımadan etkisiz hâle getirmişlerdi: Bu milliyetçilerden ikisi, Kazak dilinde, o lanetlenmiş ataerki-feodal düzeni amaçlayan bilimsel araştırma yapmak suçlamasıyla kurşuna dizilmiş, Filoloji Enstitüsü ve Edebiyat Akademisi'nde öğretim üyesi olan diğer ikisi yirmi beşer yıl, ötekiler de onar yıl kürek cezasına (çalışma kamplarına sürülmeye) mahkûm edilmişlerdi” (Aytmatov, 2019d: 14).

Cengiz Han'a Küsen Bulut romanında Tansıkbayev ve devlette terfi bekleyen diğer Sovyet bürokratlarının tıpkı Sabitcan gibi, “kudret tanrısı” olan devlete taptığı görülür. Tansıkbayev'in örnek aldığı bir bürokratin terfi etme töreninde yaptığı konuşma, eğitim, din ve tanrı gibi konularda yabancılaşmış Sovyet bürokratlarının düşüncelerini ana hatlarıyla ortaya koyar:

“Ben hiçbir zaman Tanrı'ya inanmadım. Bir komsomolda büyüdüm ben. Bükülmeyen katı bir Bolşevikim yâni. Ve böyle olmaktan gurur duyuyorum. Benim için ‘Tanrı’ kelimesi boş bir sözcüktür, anlamsızdır yâni!. Herkes biliyor, Sovyet okullarındaki bütün öğrenciler biliyor ki Allah yoktur. Ama ben başka bir şey söyleyeceğim. Yeryüzünde bir Tanrı'nın olduğunu söyleyeceğim... Bizim Tanrımız iktidarı elinde tutandır... Bugünün dünyasına hükmeden, bizi zaferden zaferle ulaştıran, bütün dünyada komünizmi yücelten Tanrı'dan söz ediyorum yâni! Bu Tanrı bizim dâbi önderimizdir... Josif Visarinoviç (Stalin)... Bizden başka türlü düşünen varsa, kim bizim gibi düşünmüyorsa... ‘Çeka’ (Sovyet Gizli Polis Örgütü)nin bütün yıldırımları onun üzerine inecektir! Düşmanlarımızı karşı kıyasla bir savaş ilân ettik. Proletarya dâvası uğruna onların kökünü kazıyoruz yâni!” (Aytmatov, 2019d: 16-7).

Bu tek ideoloji, millî kültürden ve kimlikten söz edenleri, burjuvaziye veya feodalizme özlem duymakla suçlayıp “halk düşmanı” ilân eder. Türk halklarının tarihindeki kahramanlar, “donları ters giydirilip” birer kötülük sembolüne dönüştürülür. Sovyet ideolojisinin uyguladığı kültür emperyalizmi kendi halkının kültürünü ve tarihini yazmak isteyen aydınları sürgünlere ve mezâlimlere mârûz kalmıştır. Böylece kalk kendi kendinden ayrılmak ve “ne baba ne de dede terbiyesi görmeyen çocuk”, yâni bir mankurt hâline getirilmek istenmiştir (Aytmatov ve Şahanov, 1998: 272). Böyle bir ortamda kimse öz değerlerini savunamaz, “aksine, herkes milliyetçilik aleyhinde, millî değerler, hattâ ana dilleri aleyhinde atıp tutar” (Aytmatov, 2019d: 19). İnsanlar ya mankurtlaşmıştı ya da mankurtlaşmış rolü oynayarak baskılardan kurtulmaktaydılar. Kudret tanrısına taparak, sözde halk düşmanı avına çıkanlar ve birilerinin milliyetçi düşünceleri yaydığını ispatlamayı başaranlar, yeni tanrılarının lütfuyla bürokrasi basamaklarını kolayca tırmanarak lükse (mutlu bir yaşama) kavuşabilirdi. Tansıkbayev de mutlu hayata ulaşmak için halk kültürü derlemeleri yapan Abutalip'i kurban olarak seçmiştir (Aytmatov, 2019d: 19). Sözde gizli bir devlet düşmanı olan Abutalip, diğer devlet düşmanları ve yabancı devletler ile işbirliği yaptığını itiraf etmek için her türlü

insanlık dışı muameleye layıktı. Burada âdeta Törökül Aytmatov, Yusuf Abdırâhmanov ve Kasım Tınıstanov gibi Kırgız aydınların kaderi ortaya konmuştur. 1930'lu yıllarda kulak, halk düşmanı, milliyetçi burjuva gibi suçlamalarla soruşturmalar başlatılmış ve bu suçlamalara mârûz kalan yüzlerce insan kurşunlanarak öldürülmüştür (Buyar, 2017: 83-84). Yazarın, Stalin döneminde yapılan *repressiya* (baskı ve kovuşturma) döneminin ortaya konduğu insanlık dışı uygulamalara gönderme yaptığını düşünebiliriz. Tansıkbayev kendi kültürüne yabancılaşmakla kalmamış, devletin/gücün varlığı adına kendi kültürüne karşı savaş açmış bir mankurttur. O da Sabitcan gibi sadece boğazını (veya kığını) düşünüp kudret tanrısına hizmet edip bu tanrının gücünden kendine de bir pay çıkarır:

“Devletin çıkarlarından daha önemli ne olabilirdi? Bazıları insan bayatının önemli olduğunu sanıyorlardı... Ne lâf ya! Devlet bir sobadır ve yakıtı da yalnız insandır. Yakılacak insan olmazsa soba söner. Sönen, yanmayan sobanın da hiçbir yararı yoktur. Ama öte yandan bu insanlar da devlet olmadan yaşayamazlar: Sobayı tutuşturan, yakan onlardır. Sobayı yanar tutmakla görevli olanlar da ona yakıt temin etmelidirler. Her şey buna bağlı!” (Aytmatov, 2019d: 23-4).

Tansıkbayev, ideolojiyi ve devleti güçlü tutmak için kurbanlara ihtiyaç olduğunu düşünmektedir (Aytmatov, 2019d: 93). Mankurt Efsanesi'ni (Sarı-Özek Efsanesi'ni) derlemiş olan Abutalıp, iyi bir kurbandır. Onun eski bir efsaneyi derlemekte, gizli bir amacı olabilirdi. “Dolaylı yoldan, temsili yoldan gizli mesajlar vermiş olamaz mıydı?”. Bu efsaneyi yazıya geçirmekle Abutalıp, tarihi ve milleti öven bir burjuva tutumu sergilemiştir (Aytmatov, 2019d: 25-6). Tansıkbayev, Abutalıp hakkında nihâi kararını verir: Abutalıp, Mankurt Efsanesi'ni derlemekle “unutulmuş, yararsız ata dilini canlandırmaya [ve] milletlerin asimile olmasını, eritilmesini önlemeye çalışmak” gibi büyük bir ideolojik suç işlemiştir (Aytmatov, 2019d: 88-9). Tansıkbayev'in ödüllendirilmesi ve terfi alması için Abutalıp'in kan içici Moloch² veya Sovyet devletine kurban edilmesi gerekmektedir (Aytmatov, 2019d: 92).

Tansıkbayev'in şahsında görüldüğü gibi Mankurdizm, Orta Asya'daki Rus olmayan seçkinleri kimliklerini silmek suretiyle Ruslaştırma politikasını ifade eder. Bu politika öncelikle halkların geleneğinin, dillerinin ve yaşam tarzlarının sistematik olarak baskılanmasını içerir. İkinci aşamada ise yeni bir hâfızanın yaratılması ve sadâkatin sağlanması yer alır. Böylece, halkların içinden çıkmış olan seçkin kesim kendi halkını dönüştüren veya özyıkımı gerçekleştiren araçlar hâline gelir (Ploskanka, 2015: 47-8). Abutalıp, bu öz yıkıma bilinçli olarak direndiği ve ulus inşasında yararlanılabilecek eserleri kayıt altına alarak kendi çocuklarına mîras bırakmak istediği için (Çonoğlu, 2020: 63) kültür emperyalizmi uygulayan kadronun gazabını üzerine çekmiştir.

Eğitimde Yeni Efsaneler Oluşturmak

Aytmatov, modern bir efsane yazarıdır (Çonoğlu, 2020, 65; Özyurt, 2022: 108). O, eserlerinde halk masallarına yer verdiği için hikâye ve romanlarındaki kahramanlar birer efsanevi/mitolojik kahramana dönüşür. *Beyaz Gemi*'de çocuk, *Gün Olur Asra Bedel*'de Yedigey ve Abutalıp, *Cengiz Han'a Küsen Bulut*'ta Abutalıp, *Dağlar Yıkıldığı Zaman*'da Arsen Samançin birer çağdaş efsane kahramanı gibi, yâni hayatı iyileştirecek rol modeller olarak okunur. Aytmatov, *Beyaz Gemi*'de masalın/efsane bitmesi ile yaşamın bitmesi arasında paralellik kurmuştur, öyleyse onun yazdığı çağdaş efsaneler sayesinde yaşamın daha değerli hâle geleceği söylenebilir (Özyurt, 2021: 247). Radikal pozitivist paradigmanın gerçek dışı ilân edip tarihin sayfaları arasına kapatmaya çalıştığı efsaneler, günümüzde dinî ve felsefi düşüncelerin sembolik ifade biçimleri olarak yeniden önem kazanmaya başlamıştır (Fromm, 1992: 209). Armstrong (2006: 12-3)'un belirttiği gibi efsaneler, gerçek olduğu için değil, etkili olduğu ve hayatı anlamlandırdığı için önemlidir. Efsanelerin gerçekliğini değil geçerliliğini sorgulamak yerinde olacaktır. İnsanlara umut vererek harekete geçiren efsaneler, geçerlilik testinden başarıyla geçmiş olur. Bu efsanelerde olaylar ve kişiler dokunacağımız kadar yakında, ama tutamayacağımız kadar uzaktadır. Efsanelerdeki bu zaman ve mekân dışılık unsuru, insana, doğaüstü kökene sahip mânevî bir varlık olduğunu hatırlatır (Eliade, 2001: 29). Zamana karşı direnen mânevî varlıklar olarak efsaneler, değerler eğitiminin ve kültür aktarımının önemli araçları olarak işlevselliğini günümüzde de korumaktadır.

Aytmatov, yazarlık hayatının son kırk yılında eserlerini modern toplumların edebiyatın yanında mitolojiye de yer vermeleri gerektiği inancıyla yazmıştır. Ona göre kadim şiirlerle başlayan edebiyat mitolojiden arındırılırsa varlığını devam ettiremez. İnsanlığın tecrübî birikimi olan örf, âdet ve gelenek hayatın destekleyici unsurlarıdır. Bu unsurlara yer vermeyen eğitim sistemi, anlam kaybına ve yaşamın çoraklaşmasına ve nihâi olarak insanlığın yabancılaşmasına yol açar (Aytmatov, 2019e: 17).

² Moloch: Ammonluların çocuk kurban ettikleri tanrı.

Efsaneler dinî, millî ve felsefî değerleri aktarmada her zaman olduğu gibi bugün de eğitimin önemli enstrümanlarındanır. Aytmatov, bu gerçeğliği kavradığı ândan itibâren eserlerini mevcut Sovyet eğitim sistemine alternatif bir eğitim aracına dönüştürmüştür. Onun bu çabası, totaliter sistemin zinde güçleri tarafından elbette kuşkulu bulunup yakından takip edilmiştir. *Gün Olur Asra Bedel* ve *Cengiz Han'a Küsen Bulut*'ta Abutalip'in hikâyesi, bir bakıma Aytmatov'un kendi hikâyesidir.

Aytmatov, *İlk Öğretmenim* hikâyesinde yeni bir efsane kurgulayarak Sosyalist toplumun inşasına katkıda bulunmaya çalışır; *Beyaz Gemi* romanında ise millî kimliği, millî kültürü ve insanî değerleri ayakta tutmak için geleneksel efsanelerin önemini yeniden keşfetmiş gibidir. Hikâyede yüzü sadece geleceğe dönük olan pedagoji anlayışı, romanda yerini insan olarak kalabilmek için çağın maddî bilgisi ile geçmişin/geleneğin kadim bilgeliliğine bir arada yer veren pedagoji anlayışına bırakmıştır. Çocuk, Maral Ana Efsanesine önem verdiği kadar, dedesinin hediye ettiği dürbüne de önem vermekte ve çağdaşlığın önemli sembollerinden biri olan arabaları da çok sevmektedir.

Abutalip, Aytmatov'un yaratmak istediği yeni bir eğitim kahramanıdır. Bu kahramanı yaratmakla, aydınlanmacı eğitim kahramanı öğretmen Düşen'in pabucu dama atılır. Kahraman Düşen, her şeyi kendisiyle başlatan bir devrim gencidir. Aklına ne eserse onu yapar. Onun yetişkinlerin yaşamında yeri yoktur. Bir aile bile kuramayacak kadar idealisttir. Abutalip ve Yedigey ise halkın içinde ve gündelik yaşama önem veren kişilerdir. Buldukları her yere yaşam tohumları saçar. Kazangap, Yedigey ve Abutalip'in Sarı-Özek'in Boranlı istasyonundaki efsaneleri, Kazak halkının ve Türk halklarının kadim efsaneleriyle birleştiğinde, uzak geleceğe ulaşma imkânı bulur. Bu nedenle *İlk Öğretmenim* hikâyesinde ön planda yer alan "vefa" mevzûu *Gün Olur Asra Bedel* ve *Cengiz Han'a Küsen Bulut* romanlarında bulunmaz.

İlk Öğretmenim eseri nasıl tarihin ve millî kültürün olumlu yansımalarına herhangi bir biçimde yer vermemiş (Aytmatov and Jaggi, 1990: 197) ise *Beyaz Gemi* eseri de Sovyet eğitim sisteminin ve genel olarak Sovyet döneminin olumlu yansımalarına hiç yer vermez. Orozkul gibi kendi kültürüne yabancılaşmış kişilerin çokluğu ve sistem içinde önemli noktalarda bulunmaları öz kültürün, geleneksel inançların ve değerlerin gündelik yaşam içinde bile tutunmasını zorlaştırmaktadır. Romanın sonunda Mümin Dede'nin, Orozkul ve Seydahmet'in kurduğu kumpasa yenik düşerek, Maral Ana'yı öldürmesi, sağduyulu Sovyet vatandaşlarının dram olan hikâyesini bir trajediye dönüştürüyor. Böylece Aytmatov, okuyucuyu sarsıp/titretip özüne dönmesini amaçlamıştır. O, insanı sığlaştıran Sovyet ideoloji ve doktrinlerinden kurtulmanın yolunu "ahlâkî ve mânevî değerlere sıkı sıkıya sarılmakta" bulur (İbraimov, 2018: 88).

Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel* ve *Cengiz Han'a Küsen Bulut* romanlarında, insanın özünden ve hakikâttten uzaklaştığında mankurtlaşmaya doğru yol alacağı tezini geliştirir. İnsan aklını ve düşüncesini kullanmadığında gözünü kırpmadan öz annesini öldürebilir. Yazara göre, mankurt efsanevî bir kahraman olsa da çağımızda birçok insan mankurda dönüşüp dünyanın her tarafında insanlığa ve doğaya karşı terör/şiddet uygulamaktadır (Aytmatov, 2019e: 68). Aytmatov Mankurt Efsanesi'ne (Sarı-Özek Efsanesi'ne) yer vermekle, hem "millî konular aracılığıyla evrensel genellemelere ulaşmak" istemiş hem de insanlığın gelişimine ayak uydurmak için "kendi milletinin ve diğer milletlerin tarihî tecrübesinden" yararlanmak gerektiğini göstermiştir (Aytmatov, 2019e: 34, 130). Yerel ve tarihsel birikimden yoksun kalan ve sadece bugününün bilgisiyle yaşayan insan derinliği olmayan bir varlığa dönüşür.

Aytmatov'un Sovyet sistemine yöneltmiş olduğu eleştirilerin çıkış noktasının Sosyalist ideoloji karşıtlığı değil Sosyalist sistemi insanileştirme düşüncesi olduğunu; tüm eleştirilerine rağmen Sovyetler Birliği'nin dağılmasının onda hayâl kırıklığı yarattığını (Aytmatov and Jaggi, 1990: 198) belirtmek gerekir. Jeffrey B . Lilley, yazarın altmışlı yılların ikinci yarısından itibâren sistemin içinde kalarak sisteme güçlü eleştiriler yöneltmiş olmasını "Aytmatov paradoksu" olarak adlandırır. O, sakin kişiliği ve geliştirdiği sembolik anlatım sayesinde "vicdanına sâdik kalmak ile partiye itaat etmek arasında denge" kurmayı başarmıştır (Lilley, 2018: 135). Halk düşmanı suçlamasıyla 1937'deki Repressia'da kurşuna dizilmiş Törökül Aytmatov'un oğlu olarak, hem yapabileceğinin en iyisini yapmış (Kırgız millî kimliğinin ve Orta Asya halklarının önemli temsilcilerinden biri olmuş) hem de totaliter sistemin gazabına uğramaktan sakınabilmiştir.

Sonuç

Çocukluğunda Talas'ın çeker Köyü'nde uzun yıllar geçirmiş olan Aytmatov, özellikle babaannesinin anlattıkları sayesinde Kırgız sözlü kültürünün etkisi altında büyümüştür. Orada aksakallarla, manasçılarla karşılaşmıştır. Köyde dinlediği şiirler ve efsaneler için Aytmatov "bunlar benim ilk kütüphanem" ifadesini kullanır; köyünün "müthiş zengin bir kültür"e sahip olduğunu düşünür. Büyüdüğü çevredeki aksakalları ise

halkın gelenek ve göreneklerini, kardeşlik duygusunu ve ahlâkî koruyan “köy akademisyenleri” olarak görür (Aytmatov ve Şahanov, 1998: 16). Ona göre efsaneler, mânevî ve ahlâkî eğitimin önemli araçlarından biridir. Bu araçların başarılı sonuç verebilmesi, insanın içindeki sevgi potansiyeline bağlıdır. Sevgi, doğayı, tüm insanları, bütün dünyayı ve koskoca evreni değerli kılarak, beraberinde bunlara karşı ahlâkî sorumluluk duygusu doğurur. İnsan bu ahlâkî sorumluluklarını yerine getirdiği ölçüde yükselir ve kendini huzur içinde bulur. Huzur, başkalarına karşı gösterdiğimiz sevginin nihâî ürünüdür. Kendini düşünme, çıkarıcılık, hırs ve rekabet ise insanı yabancılaştırarak ve yalnızlaştırarak mutsuzluğa yol açar. Aytmatov için, eğitimin birincil amacı, insan olmaya rehberlik etmektir. Eğitimde çocuklara yeni duygular kazandırmak gerekmez, çocuklarda doğuşlarından mevcut olan duyguların yaşamasına imkân tanımak yeterlidir. Ona göre, insanın ahlâkî ve estetik güzelliğinin saf hâli, çocuklukta bulunur (Aytmatov, 2019e: 13-27). Bu nedenle, eğitim sürecinde insandaki çocuksu yanının korunması için çaba sarf etmelidir.

Aytmatov, *İlk Öğretmenim* hikâyesinde Sovyet devletinin aydınlanmış Sovyet eğitim politikasını uygulamaya koyarak geleneksel pratikleri yok etmesini övgüyle karşılamıştır. *Elveda Gülsarı* romanından itibaren ise kültürü, tarihi ve kimliği unutmamanın yol açacağı yanlışlar konusunda uyarılarda bulunarak kültüre dönüş yapmıştır. Bu değişim, yazardaki ufuk genişlemesini gösterir. Kültüre dönmekle yazar Sovyet Sosyalist ideolojisinin sınırlarını aşar. O, bu dönüşümü “milliyetçilik veya enternasyonalizmin diktelerinden bağımsız” biçimde “insan doğasının ruhunu anlama” çabası olarak açıklar. Halklar hem tüm dünyanın sunduğu imkânlardan yararlanmalı hem de kendi değerlerini ve farklılıklarını korumalıdır (Aytmatov and Jaggi, 1990: 197).

Beyaz Gemi'de okulun bir boş gösteren olması, geleneksel değer aktarım sisteminin ve aile eğitiminin ahlâkî ve kültürel gelişimdeki önemini vurgulamıştır. Aytmatov'un *İlk Öğretmenim* hikâyesinde yer vermediği tarihe ve millî kültüre burada geniş bir alan açması, yazarın salt materyalist toplum ve insanlık anlayışından mânevîyata da önem veren bir toplum ve insanlık anlayışına doğru bir paradigma değişimi yaşadığını gösterir. Bu paradigma değişikliği, daha sonraki eserlerde eğitim alanına yöneltilen eleştirilerin tonunun giderek daha da sertleşmesine neden olmuştur.

Aytmatov, *Gün Olur Asra Bedel* romanında yabancılaşmaya karşı direnen Kazangap, Yedigey ve Abutalıp'i birer kültür kahramanına dönüştürerek ölümsüzleştirmek istemiştir. Kazangap, toplumun belleği olan “bilge bir adam”dır. O, “unutulmayacak çok şeyler söylemişti” (Aytmatov, 2019c: 20). Yedigey kendini Kazangap'ın mânevî mirasçısı olarak görür. O, Orta Asya halklarının tarihini, kültürünü ve kendilerine olan özsaygısını korumanın mücadelesini verir. Sovyet sistemi tarafından tabu olarak görülen dinî ve millî değerleri, davranışları ve ritüelleri gündelik yaşamının bir parçası hâline getirerek normalleştirmeye çalışır. Yazarın romanda ortaya koyduğu “güçlü, kendine güvenen ve uzlaşmaz” Yedigey portresi (Lilley, 2018: 178), halkların ve kültürlerin geleceği adına bir umut doğurmaktadır. Abutalıp ise Sovyet tarihinde yerel ve millî değerleri yeni kuşaklara aktarmak istedikleri için 1937'deki Repressia (Büyük Terör) gibi kitlesel ölümlere ve sistematik baskılara uğratılmış Orta Asyalı aydınları temsil eder (Aytmatov ve Şahanov, 1998: 272).

Sovyetler Birliği'nde kırsal kesimde yaşayanların çocukları ilkokuldan sonra yatılı okullarda okumak durumundadır. Bu durum çocukların eğitiminde ailenin fonksiyonunun tamamen ortadan kalkması ve devletin tek eğitici hâline gelmesi demektir. Yatılı okullarda okuyan çocukları kaçınılmaz iki sonuçtan biri bekler. Bu ihtimallerden biri çocukların tüm ideallerden yoksun ve kendi kültürüne yabancılaşmış olarak yetişmesidir. İkinci ihtimal ise devlet okullarında verilen ideolojik eğitim sayesinde insanların farklı bir kültürel kimlik edinerek kendi kültürlerinin karşısında konumlanması, kendi kültürünü aşağılaması, Aytmatov'un eğitim bilimleri terminolojine kazandırdığı ifadeyle “mankurtlaşma”dır. Yabancılaşma ile mankurtlaşma arasındaki sınır her zaman belirgin olmayabilir. Örneğin Kırgızca, Kazakça Gürcüce gibi kendi öz dillerini bildiği hâlde kendi aralarında Rusça konuşmakta ısrar edenler mankurtlaşmış olur. Başkalarını böyle konuşmaya zorlamak ise ileri derecede mankurtlaşma belirtisidir. Dış faktörler nedeniyle kendi dilini ve kültürünü öğrenememiş olanlar ise yabancılaşmış olur. Yabancılaşma uzaklaşma ve ilgisizleşme olgusunu, mankurtlaşma ise kendi özü için bir tehdiye dönüşmeyi ifade eder.

Bu çalışma, Aytmatov'un ilk zamanlar pozitif olan Sovyet eğitim sistemine bakışının 60'lı yılların ortalarından itibaren değiştiğini göstermektedir. *Beyaz Gemi*'de romanın önemli mekânlarından biri olmasına rağmen okulun çocuğun gelişimindeki rolüne değinilmemiş olması, yazarın 70'li yıllarda Sovyet eğitim sistemine mesafeli (nötr) bakışını yansıtır. 1980'de yayınlanan *Gün Olur Asra Bedel* ve 1990'da yayınlanan *Cengiz Han'a Küsen Bulut* romanlarında eğitim sistemi mankurtlaştırma politikasına hizmet eden bir araç olarak algılanmıştır. Yazarın eğitim sistemine bakışının pozitiften nötre ve nihâî olarak da negatife

dönüşümünü a) millî kültüre ve kimliğe zamanla daha fazla önem vermesiyle, b) insan ve topluma ideolojik bakıştan uzaklaşarak felsefî ve etik meselelere odaklanan bir hümanizme yönelmesiyle, c) yazarın sembolik anlatım konusundaki başarılarının ona daha sistematik eleştiri yapabilme imkânı vermesiyle, d) yazarın aile içi eğitim, sözlü ve yazalı edebiyat gibi alternatif eğitim unsurlarının yeni nesillerin kimlik ve karakter terbiyesindeki rolünü ve gücünü kavramasıyla açıklayabiliriz. Aytmatov'un Sovyet eğitim sistemini eleştirdiği eserlerde Mümin Dede, Kazangap, Yedigey, Ebutalip gibi alternatif eğitim kahramanlarıyla karşılaşırız. Bu kahramanlar, zorba ve yabancılaşmış totaliter sistem içinde insanın nefes alabileceği bir atmosfer oluşturur. Bunların ortak özelliği, gelenek ile modernlik, kimlik ile etik arasındaki dengeyi gözetimlili bir yaşam felsefesine sahip olmalarıdır.

Etik Beyan

“Aytmatov'un Eserlerinde Sovyet Eğitim Sisteminin Üç Hâli: Aydınlanma, İşlevsizleşme ve Mankurtlaştırma” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırmada doküman incelemesi yapıldığından etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Çatışma Beyanı

Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Kaynakça

- Aitmatov, C. and Jaggi, M. (1990). Voice from the republics: an interview author(s): Chingiz Aitmatov source, *Third World Quarterly*, 12(1), 194-200.
- Althusser, L. (2003). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları* (Çev. A. Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Altımuşova, Z. (2013). 1930'lu yıllarda Kırgızistan'dan Çin'e göç hareketleri, *Turkish Studies*, 8(11), 17-29.
- Aytmatov, C. (2019a). *Beyaz gemi* (Çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Aytmatov, C. (2019b). *Elveda Gülsarı* (Çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Aytmatov, C. (2019c). *Gün olur asra bedel* (Çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Aytmatov, C. (2019d). *Cengiz Han'a küsen bulut* (Çev. R. Özdek). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Aytmatov, C. (2019e). *Cengiz Aytmatov: insan, toplum, devir ve edebiyat-I* (Ed. L. Ükübayeva ve H. Aşlar). Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Aytmatov, C. (2021). *İlk Öğretmenim* (Çev. M. Özgül). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Aytmatov, C. ve Şahanov, M (1998). *Kuz başındaki avcının çığlığı* (Çev. B. Muhyevaeva). Ankara: Tolkun Yayınları.
- Bourdieu, P. (2015). *Devlet üzerine* (Çev. A. Sümer), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buyar, Cengiz (2017). Kırgız tarihi: Başlangıcından 1991 yılına kadar. İçinde C. Buyar(Edt.), *Kırgızistan: tarih-toplum-ekonomi-siyaset* (47-87). Bişkek: BYR Yayınları.
- Çonoğlu, Salim (2020). Ebedî olanın sözcüsü olan yazar: Cengiz Aytmatov. İçinde Y. Yavuz (Haz.), *Aytmatov araştırmaları* (59-69). Ankara: Bengü Yayınları.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin özellikleri* (Çev. S. Rifat). İstanbul: Om Yayınları.
- Fromm, E. (1992). *Rüyalar masallar mitoslar* (Çev. A. Arıtan ve K. H. Ökten). İstanbul: Arıtan Yayınları.
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk* (Çev. B. E. Behar ve G. G. Özdoğan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- İbraimov, O. (2018). *Devrinin büyük yazarı Cengiz Aytmatov* (Çev. M. Gümüş). Ankara: Bengü Yayınları.
- Illich, I. D. (2013). *Okulsuz toplum* (Çev. M. Özay). İstanbul: Şule Yayınları.
- İzzetbegoviç, A. (2014). *Özgürlüğe kaçışım: zindandan notlar* (Çev. H. T. Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Koch, M. (2022). State-civil society relations in Gramsci, Poulantzas and Bourdieu: Strategic implications for the degrowth movement. *Ecological Economics*, 192, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2021.107275>
- Korkmaz, R. (2016). *Aytmatov anlatılarında ötekileştirme sorunu ve dönüş izlekleri*. İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Lilley, J. B. (2018). *Have the mountains fallen?: two journeys of loss and redemption in the Cold War*. Indiana: Indiana University Press.
- Mumford, L. (2017). *İnsanın durumu*, (Çev. Y. Kaplan). İstanbul: Açılım Kitap.
- Özyurt, C. (2017). *Eğitim sosyolojisi yazıları*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Özyurt, C. (2021). Beyaz Gemi romanında değerler eğitimi aracı olarak masal ve dede. *Uluslararası Aile ve Değerler Sempozyumu*. Bişkek, 7-9 Ekim.
- Özyurt, C. (2022). Aytmatov'un Dağlar Yıkıldığı Zaman romanında toplumsal çözölme sorunu: küreselleşmenin Kırgızistan'da sosyal kültürel ve ekonomik etkileri. *XX. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi*. Bişkek, 18-20 Ekim.
- Ploskonka, K. (2015). Mankurtism monuments and marketing: identity and power in post-Soviet contemporary art of Central Asia. *The SOAS Journal of Postgraduate Research*, 9(16), 47-64.
- Roszak, T. (2019). *Çorak ülkenin bittiği yer* (Çev. N. Öztürk). İstanbul: İnsan Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

In his works, Chingiz Aitmatov endeavors to lead his readers to a more mindful life by addressing the main problems of his time and society. In his view, literature should have an educational function as a means of individual development. It is also to promote an understanding of what is happening in society and the world while adhering to high ethical principles (humanization). Culture(s) and historical consciousness passed down from generation to generation are the protective forces of humanity against major crises. Aitmatov's educational paradigm changed at numerous stages of his writing quest. In the story *The First Teacher*, in which he deals with the subject of education comprehensively for the first time, pro-Soviet perspective of education ideology is predominant (Aitmatov and Jaggi, 1990: 197). In his novel *Farewell Gulsary*, published in 1966, we find the first examples of his criticism of the Soviet education system. In *The White Ship*, published in 1970, a primary school child learns everything about values and cultural identity from his grandfather (Özyurt, 2022). It is noteworthy that school is presented in the work not as a means of humanization, maturation and moral development, but rather as part of a child's daily routine. However, there is no direct criticism of school. In the novels *The Day Lasts More Than a Hundred Years* and, *The Cloud that Offended Genghis Khan*, on the other hand, the Soviet education system is more openly criticized. As an ideological apparatus of the totalitarian system, the school produces Mankurts who destroy cultures and humanity. Aitmatov's story *The First Teacher* is among the literary texts that create the mythology of revolution. In the process of the establishment of the Soviet society, youth belonging to Komsomol made great sacrifices in the face of impossibilities and created miracles in the field of education as well as in many other fields. The teacher Duyshen in the story is one of the legendary idealist heroes who created these miracles: He restored an abandoned horse backgammon in the village and turned it into a school. Although it does not resemble a school, Düyşen calls it a school and teaches the children there. This was a period when revolutionary youth were mavericks and did whatever they wanted (Aitmatov, 2021: 11), including building a new society with determination and sacrifice. In the novel *The White Ship*, the author does not mention how the school affects the personal development of the child. The child learns about culture, identity, customs, manners and moral values from his grandfather. The rules of greeting, the importance of knowing the seven ancestors, the descent of Bugu Tribe (Buğu Boyu) from Mother Deer are the most lessons he learns from his grandfather. Grandfather Momyn repeatedly told the Tale of Mother Deer and said that everything in the tale was true. This is one of the fairy tales that the child loves and believes in. *The White Ship* presents a narrative of the dysfunction of the education system and the increasing alienation of Soviet society from the essence of man. It emphasizes the absence of a school and family system that would protect children and help bring out the truth and beauty in them. The loss of traditional and local values has eliminated any hope for the betterment of society. The death of the child in the tale allows the reader to better grasp this reality through tragedy. Just as *The First Teacher* does not include any positive reflection of history and national culture (Aitmatov and Jaggi, 1990: 197), *The White Ship* does not include any positive reflection of the Soviet education system and the Soviet-era in general. The large number of people like Orozkul who are alienated from their own culture and their presence at important points in the system makes it difficult for the core culture, traditional beliefs and values to hold on even in everyday life. At the end of the novel, Grandfather Mümin succumbs to the conspiracy of Orozkul and Seydahmet and kills Mother Deer, turning the story of common sense Soviet citizens into a tragedy (Ibraimov, 2018: 88). In his novels *The Day Lasts More Than a Hundred Years* and, *The Cloud that Offended Genghis Khan*, Aitmatov develops the thesis that when man moves away from his essence and the truth, he will move towards becoming a Mankurt. Many people in our times become Mankurts and commit terror/violence against humanity and nature all over the world (Aytmatov, 2019e: 68). By including the Legend of the Mankurt, Aytmatov both wanted to "reach universal generalizations through national issues" and showed that in order to keep up with the development of humanity, it is necessary to benefit from "the historical experience of his own nation and other nations" (Aytmatov, 2019e: 34, 130). This study shows that Aitmatov's initially positive view of the Soviet education system has changed since the mid-60s. The fact that the role of the school in the development of the child is not mentioned in *The White Ship*, although it is one of the important places of the novel, reflects the author's neutral view of the Soviet education system in the 70s. In the novels, *The Day Lasts More Than a Hundred Years* published in 1980, and *The Cloud That Offended Genghis Khan*, published in 1990, the education system is perceived as a tool that serves the policy of Mankurtization. The transformation of the author's view of the education system from positive to neutral and finally to negative can be explained by a) the author's gradual emphasis on national culture and identity, b) the author's shift away from an ideological view of man and society and towards a humanism that focuses on philosophical and ethical issues, c) the author's success in symbolic expression, which enabled him to make more systematic criticism, and d) the author's understanding of the role and power of alternative educational elements such as family education, oral and written literature in terms of its ability to shape the identity and character of new generations.